

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας

Γ' ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

Θεωρητική Κατεύθυνση

Τόμος 3ος

ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ
ΔΩΡΕΑΝ

**Πίνακας εξωφύλλου:
Νικόλαος Γύζης. Historia.
Λάδι σε μουσαμά 88x88 εκ.**

**ΘΕΜΑΤΑ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

3ος τόμος

Συγγραφείς κατά θέμα:

Γεώργιος Μαργαρίτης, καθηγητής του Πανεπιστημίου Κρήτης: Από την αγροτική οικονομία στην αστικοποίηση.

Αγαθοκλής Αζέλης, δ.φ., εκπαιδευτικός Λ.Ε.: Διαμόρφωση και λειτουργία πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα (1821-1936).

Νικόλαος Ανδριώτης, δ.φ., εκπαιδευτικός Α.Ε.: Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα (1821-1930).

Θεοχάρης Δετοράκης, καθηγητής του Πανεπιστημίου Κρήτης: Το Κρητικό ζήτημα από διπλωματική άποψη κατά το 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα.

Κωνσταντίνος Φωτιάδης, καθηγητής του Πανεπιστημίου Δ. Μακεδονίας: Παρευξείνιος Ελληνισμός

Υπεύθυνος για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο κατά τη συγγραφή:

Ιωσήφ Περάκης, δ.φ., Πάρεδρος του Π.Ι.

Κριτική επιτροπή: (για τα τέσσερα πρώτα κεφάλαια)
Γεώργιος Δερτιλής, καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Φανούριος Βώρος, Επίτιμος Σύμβουλος του Π.Ι.

Άγγελος Χόρτης, δ.φ., Σχολικός Σύμβουλος φιλολόγων

Γεώργιος Σμπιλίρης, δ.φ., εκπαιδευτικός Α.Ε.

Φιλολογική επιμέλεια:

Γεώργιος Δάλκος, δ.φ., Σχολικός Σύμβουλος

Αναστασία Κυρκίνη, δ.φ., Σύμβουλος Π.Ι.

**ΘΕΜΑΤΑ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

**Γ΄ ΤΑΞΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
(ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ)**

3ος τόμος

**Προσαρμογή του βιβλίου για
μαθητές με ΜΕΙΩΜΕΝΗ όραση
Ομάδα Εργασίας Ινστιτούτου
Εκπαιδευτικής Πολιτικής
(Κατσαρού Βλασία)**

Σημείωση: Οι αστερίσκοι που υπάρχουν σε ορισμένες λέξεις-όρους παραπέμπουν στο Γλωσσάριο που βρίσκεται στο τέλος του βιβλίου.

**ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΑΠΟ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΨΗ
ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ**

Το Ελληνικό στρατόπεδο του Ακρωτηρίου, κατά το βομβαρδισμό του από τις Μ. Δυνάμεις και τους Τούρκους, το Φεβρουάριο του 1897

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Το φαινόμενον της επαναστάσεως της Κρήτης είναι μοναδικόν εις όλην την ιστορίαν τον ελληνικού αγώνος. Ήτο μία εξέγερσις εγκαθείρκτου και αλυσσοδέτου τιτάνος, με μόνην δύναμιν την ελληνικήν του συνείδησιν, την ζωτικότητα, την φιλοτιμίαν του και την οργήν του. Και αυτή η δύναμις ήτο αρκετή όχι μόνον διά να αρχίση η επανάστασις αφ' εαυτής, αλλά και διά να συνεχισθή ακατάβλητος, λάμπουσα εις όλην την ελληνικήν εποποιίαν με το φως του αυθορμήτου της, σχεδόν αγρία εκ των ανεκδιηγήτων μαρτυρίων εναντίον των οποίων υψώθη, καταδυομένη και αναδυομένη διαρκώς εντός κυμάτων αίματος, αντλούσα ολοένα δυνάμεις από τον σκληρότατον αγώνα της...» (Διον. Κόκκινος, Η Ελληνική Επανάστασις, τ. Α', σ. 611)

A. Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΗΣ ΕΘΝΕΓΕΡΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (1821-1830)

1. Η πρώτη περίοδος (1821-1824)

α. Η κατάσταση στην Κρήτη κατά την προεπαναστατική περίοδο

Η μεγάλη Εθνική Επανάσταση του 1821 εξαπλώθηκε γρήγορα και στην Κρήτη, παρά το γεγονός ότι οι τοπικές συνθήκες ήταν εξαιρετικά δυσμενείς για την οργάνωση επαναστατικού κινήματος. Η μεγάλη απόσταση από το γεωγραφικό κορμό της Ελλάδας και η παρεμβαλλόμενη θάλασσα καθιστούσαν δύσκολη την επικοινωνία με τα άλλα ελληνικά κέντρα, την αποστολή εφοδίων και όπλων και το συντονισμό των πολεμικών ενεργειών. Αλλά και μέσα στο νησί οι συνθήκες ζωής παρουσίαζαν ιδιαιτερότητες, που δεν υπήρχαν στην άλλη Ελλάδα. Το σημαντικότερο πρόβλημα ήταν η μεγάλη αναλογία του μουσουλμανικού πληθυσμού, που παρέμενε σταθερά στο 30% του συνόλου. Το μουσουλμανικό αυτό πληθυσμό αποτελούσαν Τούρκοι και Τουρκοκρητικοί, δηλαδή Κρήτες που είχαν ασπασθεί τον ισλαμισμό από τα πρώτα χρόνια της τουρκικής κατάκτησης του νησιού. Αυτοί ήταν περισσότερο φανατικοί και από τους ίδιους τους Τούρκους και άσπρονδοι διώκτες και καταπιεστές των χριστιανών. Δύο ισχυρά γενιτσαρικά τάγματα, των αυτοκρατορικών γενιτσάρων και των ντόπιων γενιτσάρων, που είχαν οργανωθεί στην Κρήτη ήδη από τους πρώτους χρόνους της τουρκικής κατοχής, είχαν επιβάλει ένα καθεστώς ασφυκτικής καταπίεσης στο νησί. Δεν υπάκουαν ούτε στις σουλτανικές διαταγές. Είναι γνωστό ότι από όλες τις

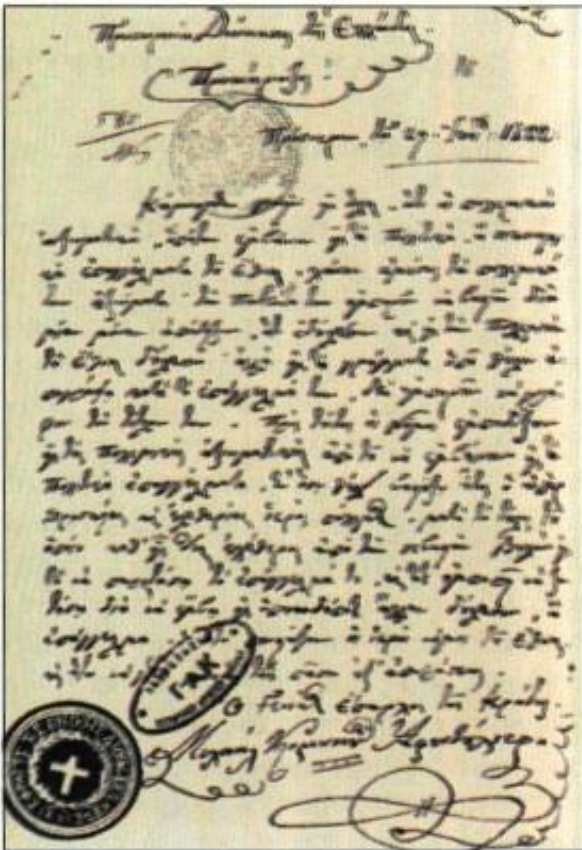
ελληνικές περιοχές, μόνο η Μακεδονία γνώρισε ανάλογης αγριότητας γενίτσαρους.

Η παιδεία, μέσω της οποίας κυρίως προπαρασκευάστηκε ιδεολογικά η επανάσταση στην άλλη Ελλάδα, ήταν στην Κρήτη σχεδόν ανύπαρκτη. Το νησί, που άλλοτε βρισκόταν στην πρωτοπορία της πνευματικής αναγέννησης του έθνους, ζούσε επί δύο σχεδόν αιώνες σε απομόνωση και σε βαθύ πνευματικό σκοτάδι. Ελάχιστοι Κρήτες είχαν μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία και ήταν προετοιμασμένοι για τον επικείμενο αγώνα της ελευθερίας. Το σύνολο σχεδόν του κρητικού πληθυσμού ήταν εντελώς απροετοίμαστο ψυχολογικά για μεγάλη κλίμακας απελευθερωτική επανάσταση.

β. Η έκρηξη της επανάστασης στην Κρήτη. Η τουρκική αντίδραση

Η συμμετοχή της Κρήτης στην πανεθνική εξέγερση αποφασίστηκε στο ιστορικό μοναστήρι της Παναγίας της Θυμιανής στα Σφακιά, στις 15 Απριλίου 1821, αλλά ως επίσημη ημέρα έναρξης του κρητικού αγώνα θεωρείται η 14η Ιουνίου 1821. Την ίδια ημέρα σημειώθηκε και η πρώτη μεγάλη νίκη των επαναστατών στο Λούλο Χανίων.

Η τουρκική διοίκηση της Κρήτης απάντησε αμέσως με γενική κινητοποίηση των στρατιωτικών της δυνάμεων και με βιαιοπραγίες πρωτοφανούς αγριότητας. Αποκορύφωμα υπήρξε η μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου (24 Ιουνίου 1821), που έμεινε για πολλά χρόνια στη μνήμη του λαού ως «ο μεγάλος αρπεντές»*. Παρ' όλα αυτά, η επανάσταση επεκτάθηκε γρήγορα σε ολόκληρη την Κρήτη και στερεώθηκε.

Η επίσημη σφραγίδα της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης, κατά την περίοδο 1821-1824

γ. Η πολιτική οργάνωση της Κρήτης

Από την αρχή του αγώνα κατέστη φανερή η ανάγκη πολιτικής οργάνωσης και συντονισμού των πολεμικών και πολιτικών ενεργειών προς τις γενικές αρχές του Αγώνα στην άλλη Ελλάδα, ιδιαίτερα μετά τις αποφάσεις της Α' Εθνοσυνέλευσης στην Επίδαυρο. Η απουσία γενικού αρχηγού στην Κρήτη και οι φιλοδοξίες των τοπικών αρχηγών και οπλαρχηγών έβλαπταν τα πολεμικά πράγματα και ο συντονισμός του αγώνα ήταν αδύνατος. Ζητήθηκε λοιπόν από τον Δημήτριο Υψηλάντη, που εκπροσωπούσε την υπέρτατη επαναστατική αρχή στην Ελλάδα, να διορίσει στην Κρήτη ένα Γενικό Αρχηγό «εις τον οποίον να υποταχθούν οι μεταξύ των ερίζοντες και ουδένα υπέρτερον του άλλου αναγνωρίζοντες Κρήτες οπλαρχηγοί». Ο Υψηλάντης διόρισε ως Γενικό Διοικητή Κρήτης τον Μιχαήλ Κομνηνό Αφεντού-

λη (ή Αφεντούλιεφ), ο οποίος αποδέχθηκε πρόθυμα το διορισμό και κατέβηκε στην Κρήτη (Νοέμβριος 1821) με τον ηχηρό και ενοχλητικό για πολλούς οπλαρχηγούς τίτλο τού **«Γενικού Επάρχου και Αντιστρατήγου της Κρήτης»**.

Ο Αφεντούλης παρέμεινε στην Κρήτη έναν ακριβώς χρόνο, ως το Νοέμβριο του 1822. Κατόρθωσε να ανασυντάξει τις επαναστατικές δυνάμεις και να κρατήσει την επανάσταση ζωντανή σε όλο το νησί. Το πιο σημαντικό είναι ότι φρόντισε να συγκροτηθεί Γενική Συνέλευση των Κρητών στους Αρμένους Αποκορώνου (11-22 Μαΐου 1822) και να ψηφιστεί το **«Προσωρινόν Πολίτευμα της Κρήτης»**, καθώς και **«Σχέδιον Προσωρινής Διοικήσεως της νήσου Κρήτης»**, με πρότυπο τις αποφάσεις της Εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου. Ο αγώνας στην Κρήτη φάνηκε να εξελίσσεται παράλληλα με τον αγώνα της άλλης Ελλάδας.

δ. Η πρώτη μεγάλη κρίση της κρητικής επανάστασης

Στην πράξη τα πράγματα αποδείχθηκαν πολύ δυσκολότερα. Ο σουλτάνος βρέθηκε σε αδυναμία να καταστείλει την κρητική επανάσταση και ζήτησε τη βοήθεια του αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μωχάμετ Αλυ, ο οποίος αποδέχθηκε πρόθυμα την πρόσκληση. Η απόβαση αιγυπτιακού στρατού στην Κρήτη (τέλη Μαΐου 1822) και οι πρώτες αποτυχίες των Κρητών στο πολεμικό πεδίο κλόνισαν τη θέση του Αφεντούλη. Η αντίθεσή του με τους τοπικούς αρχηγούς και οι συνεχείς αμφισβητήσεις των ενεργειών του οδήγησαν σε μεγάλη κρίση την επανάσταση. Ο Αφεντούλης θεωρήθηκε υπεύθυνος για πολλές πολεμικές αποτυχίες, καθαιρέθηκε από τα μέλη ενός νεοσύστατου **«Κρητικού Συμβουλίου»** και φυλακίστηκε το Νοέμβριο του 1822. Οι **«Παραστάται**

και Πληρεξούσιοι της Πατρίδος», όπως ονομάζονταν οι Κρήτες αντιπρόσωποι στις Εθνοσυνελεύσεις της Πελοποννήσου, ζήτησαν το διορισμό νέου Διοικητή. Ο Ιωάννης Κωλέττης υπέδειξε ως Αρμοστή Κρήτης τον Υδραίο Εμμανουήλ Τομπάζη, ο οποίος έφτασε στο νησί το Μάιο του 1823.

Η άφιξη του Τομπάζη στην Κρήτη συνδέθηκε με ορισμένες πολεμικές επιτυχίες και το ηθικό των επαναστατών αναπτερώθηκε. Ένα μήνα μετά την άφιξή του, ο Τομπάζης συγκάλεσε Γενική Συνέλευση των Κρητών στην οποία ψηφίστηκε ο «Οργανισμός της ενιαυσίου τοπικής διοικήσεως της νήσου Κρήτης», με τις βασικές αρχές του Συντάγματος της Επιδαύρου. Ο κρητικός αγώνας εισήλθε έτσι σε νέα φάση.

Παράλληλα όμως ανασυντάχθηκαν και οι τουρκοαιγυπτιακές δυνάμεις. Στις αρχές Ιουνίου 1823 έφτασε στην Κρήτη ως νέος διοικητής του αιγυπτιακού στρατού ο Χουσεΐν βέης, με νέες στρατιωτικές δυνάμεις και άφθονο πολεμικό υλικό. Η ταχύτατη κίνηση του τουρκοαιγυπτιακού στρατού προς τα ανατολικά, η καταστροφή των χωριών, η πολιορκία και η θυσία 370 χριστιανών στο σπήλαιο του Μελιδονίου (Ιανουάριος 1824) δημιούργησαν βαρύ κλίμα απαισιοδοξίας. Ο Τομπάζης απηύθυνε έκκληση για βοήθεια προς τον Πρόεδρο του Εκτελεστικού Γεώργιο Κουντουριώτη (2 Μαρτίου 1824).¹ Εντούτοις, βοήθεια δεν έφθασε και η επανάσταση φάνηκε να κάμπτεται παντού, ιδιαίτερα μετά την εισβολή του Χουσεΐν στα Σφακιά και την καταστροφή της επαρχίας στα τέλη Μαρτίου. Στις 12 Απριλίου ο Τομπάζης εγκατέλειψε την Κρήτη, ζητώντας από τους Κρητικούς να συνεχίσουν με κάθε θυσία τον αγώνα.

Στα τέλη Μαΐου 1824 ο Χουσεΐν διακήρυξε ότι κατέπνιξε την επανάσταση στην Κρήτη. Ο τουρκοαιγυπτιακός στρατός ήλεγχε όλα τα πεδινά μέρη και ο αγώνας πήρε μορφή ανταρτοπόλεμου. Ανταρτικές ομάδες

συνέχισαν τον αγώνα με νυκτερινές επιθέσεις και δολιοφθορές κατά των Τούρκων. Αυτοί ήταν οι διαβόητοι Καλησπέρηδες. Ανάλογες ανταρτικές ομάδες που ονομάζονταν Ζουρίδες* σχημάτισαν και οι Τούρκοι.

1. Η έκκληση του Τομπάζη

Κύριε, η ταλαίπωρος Κρήτη πνέει τα λοίσθια. Ολίγη στρατιωτική βοήθεια και η έκπλευσις των πλοίων θέλει ελευθερώσει αυτήν από του να αφανισθή... Κύριε, αν χάση το Έθνος την ωραίαν Κρήτην, χάνει τον δεξιόν οφθαλμόν του και η ανεξαρτησία δεν θέλει είναι σημαντική...

Η Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, η οποία ιδρύθηκε στις 7 Οκτωβρίου 1825 από τον Θεόκλητο Φαρμακίδη στο Ναύπλιο και ήταν η επίσημη της Ελληνικής Διοικήσεως, πρόδρομος της σημερινής «Εφημερίδος της Κυβερνήσεως». Κατά καιρούς εκδιδόταν στην Αίγινα ή στο Άργος και φιλοξενούσε στις στήλες της ειδήσεις από όλο τον ελληνικό κόσμο.

ε. Η δεύτερη περίοδος της κρητικής επανάστασης: Η περίοδος της Γραμπούσας (1825-1828)

Ενώ φαινόταν ότι η επανάσταση στην Κρήτη είχε κατασταλεί και περιοριζόταν απλώς σε σποραδικές επιθέσεις ανταρτών σε χωριά και φρούρια των Τούρκων, Κρήτες επαναστάτες, οι οποίοι κατά καιρούς είχαν καταφύγει στην άλλη Ελλάδα, επέστρεψαν στο νησί το καλοκαίρι του 1825, με την απόφαση να αναζωπυρώσουν την επανάσταση. Με επικεφαλής τον Δημήτριο Καλλέργη και τον Εμμανουήλ Αντωνιάδη κατέλαβαν το φρούριο της Γραμπούσας (9 Αυγούστου 1825) στο ομώνυμο ακρωτήριο της Δυτικής Κρήτης, και την ίδια ημέρα άλλοι επαναστάτες κατέλαβαν το φρούριο της Κισάμου. Προσπάθεια των Τούρκων να ανακτήσουν αυτά τα φρούρια απέτυχε και έτσι άρχισε στην Κρήτη μια νέα επαναστατική περίοδος, η λεγόμενη περίοδος της Γραμπούσας (1825-1828). Οι επαναστάτες που οχυρώθηκαν εκεί, επιδόθηκαν κυρίως στην πειρατεία για να εξασφαλίζουν τρόφιμα και εφόδια, έκτισαν οικισμό και την εκκλησία της Παναγίας της Κλεφτρίνας* και ίδρυσαν σχολείο. Οργανώθηκε επίσης προσωρινή Διοικούσα Επιτροπή, που ονομάστηκε «Κρητικόν Συμβούλων» και αποτελούσε την επίσημη επαναστατική αρχή της Κρήτης, και αγοράστηκε η γολέττα «Περικλής» του Τομπάζη, για να μεταφέρει τρόφιμα και εφόδια στη φρουρά της Γραμπούσας.

Η συνθήκη του Λονδίνου (6 Ιουλίου 1827) είχε άμεση επίπτωση και στα κρητικά πράγματα. Ήδη είχε ευρέως κυκλοφορήσει η φήμη για επικείμενη λύση του ελληνικού ζητήματος με τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και η αγγλική διπλωματία διαβεβαίωνε ότι θα περιληφθούν σ' αυτό όλες οι επαναστατημένες ελληνικές περιοχές. Ο Τομπάζης έγραφε στους Κρήτες

να αναζωπυρώσουν πάση θυσία την επανάσταση σε ολόκληρη την Κρήτη. Από τις αρχές του φθινοπώρου 1827 σημειώθηκαν πυρετώδεις κινήσεις, σχηματίστηκαν επαναστατικά σώματα εθελοντών από την Πελοπόννησο και την άλλη Ελλάδα, για να στηρίξουν τον κρητικό αγώνα, και σκληρές μάχες διεξάγονταν σε ολόκληρη την Κρήτη.

στ. Η τελευταία περίοδος της επανάστασης στην Κρήτη (1828-1830)

Πολεμικές και πολιτικές ενέργειες κατά τα δύο τελευταία έτη του αγώνα.

Οι κινήσεις της ευρωπαϊκής διπλωματίας, οι οποίες σχετίζονται με την Επανάσταση στην Ελλάδα και την οργάνωση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, ήταν φυσικό να επηρεάσουν και την επανάσταση στην Κρήτη. Ο Ιωάννης Καποδίστριας έφτασε στην Ελλάδα στις αρχές του 1828 και επιδόθηκε αμέσως στην οργάνωση κράτους. Προσπαθώντας να καταστήσει ασφαλές το θαλάσσιο εμπόριο, σύμφωνα και με σχετική αξίωση των Δυνάμεων και ιδίως της Αγγλίας, αποφάσισε να πατάξει τη ληστεία και την πειρατεία στις ελληνικές θάλασσες. Στη Γραμπούσα έστειλε τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, με τη συνοδεία αγγλικού και γαλλικού στόλου. Τα πλοία των επαναστατών καταστράφηκαν και το φρούριο της Γραμπούσας παραδόθηκε στους Άγγλους, οι οποίοι ανέλαβαν και το έργο της επιτήρησης των θαλασσών για την ασφάλεια της ναυσιπλοΐας. Οι επαναστάτες της Γραμπούσας διαλύθηκαν και κατέφυγαν στα βουνά.

Παρά τις αποτυχίες αυτές και τις δυσμενείς συνθήκες που διαμορφώθηκαν, οι Κρήτες εξακολούθησαν να κρατούν ζωντανή την επανάσταση σε ολόκληρη την

Κρήτη. Απροσδόκητη εξέλιξη, που δημιούργησε κλίμα έντονης ανησυχίας στο νησί, ήταν η απόφαση του Καποδίστρια να αποστείλει στην Κρήτη ως αντιπρόσωπο του τον βαρόνο Ρέινεκ, με συστάσεις για κατάπαυση των εχθροπραξιών. Οι Κρήτες αρνήθηκαν να υπακούσουν στις συστάσεις του Κυβερνήτη. Το καλοκαίρι του 1828 ολόκληρη σχεδόν η Κρήτη βρισκόταν υπό τον έλεγχο των επαναστατών. Οι Τούρκοι είχαν περιοριστεί στα μεγάλα φρούρια, όπου προστατεύονταν από τον τακτικό τουρκικό στρατό.

Τα γεγονότα αυτά είχαν απήχηση στους λαούς της Ευρώπης, όπου παρατηρήθηκαν κάποιες εκδηλώσεις συμπάθειας υπέρ του αγωνιζόμενου κρητικού λαού. Αγγλικός και γαλλικός στόλος απέκλεισε τα κρητικά παράλια, για να εμποδίσει αποβάσεις τουρκοαιγυπτιακών δυνάμεων στο νησί, ενώ και ο Καποδίστριας, μεταβάλλοντας την πολιτική του απέναντι στους Κρήτες, έστειλε στο νησί τον Τομπάζη (Νοέμβριος 1828), με την εντολή να καταλάβει τη Σητεία, τη μόνη περιοχή της Κρήτης που παρέμενε ακόμη εξολοκλήρου στην απόλυτη κατοχή των Τούρκων. Μια μεγάλη επιχείρηση που οργανώθηκε για την απελευθέρωσή της απέτυχε και η Σητεία υπέστη σκληρά αντίποινα από τους Τούρκους (Δεκέμβριος 1828).

Από διπλωματική άποψη το Κρητικό Ζήτημα βρισκόταν την εποχή αυτή σε κατάσταση ρευστότητας, καθώς δεν υπήρχε απόφαση οριστική στα πλαίσια του όλου ελληνικού προβλήματος, και οι πληροφορίες που έφταναν στον Καποδίστρια δεν ήταν σαφείς. Αυτό ερμηνεύει και την ασταθή πολιτική του σχετικά με το Κρητικό ζήτημα. Πιεζόμενος από την Αγγλία ανακάλεσε τον αντιπρόσωπο του Ρέινεκ από την Κρήτη και στη θέση του τοποθέτησε τον Άγγλο Χαν, ο οποίος παρέμεινε στη Γραμπούσα ως τον Οκτώβριο του 1829, οπότε αντικαταστάθηκε και αυτός από τον επιφανή Κρητικό Νι-

κόλαο Ρενιέρη. Οι προοπτικές φαίνονταν τώρα περισσότερο από ποτέ ευοίωνες, καθώς ολόκληρη σχεδόν η Κρήτη βρισκόταν υπό τον πλήρη έλεγχο των επαναστατών, εκτός από τα τρία μεγάλα φρούρια (Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο), στα οποία είχαν καταφύγει οι Τούρκοι.

Το πρωτόκολλο του Λονδίνου και ο αποκλεισμός της Κρήτης. Οι πρώτες αντιδράσεις.

Οι ελπίδες, που τις συντηρούσαν οι διπλωμάτες της εποχής και τις συμεριζόταν ο Καποδίστριας, ότι με τις διεθνείς συμβάσεις που θα καθόριζαν την υπόσταση του ελληνικού κράτους θα δικαιώνονταν όλες οι επαναστατημένες ελληνικές περιοχές και βεβαίως και η Κρήτη, διαψεύστηκαν. Με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου (1830) οι Μεγάλες Δυνάμεις, παρά τις προηγούμενες επαγγελίες τους, άφησαν την Κρήτη έξω από τα όρια του νεοπαγούς ελληνικού κράτους, στην απόλυτη δικαιοδοσία του σουλτάνου. Τη λύση αυτή την επέβαλε η αγγλική διπλωματία, που επιχειρούσε να πείσει την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη ότι «η προσάρτησις της Κρήτης εις τον Ελληνικόν κορμόν δεν είναι ουσιωδώς συντελεστική εις την ευημερίαν και ανεξαρτησίαν του νέου κράτους». Η ενέργεια αυτή της αγγλικής διπλωματίας γέμισε πικρία και απογοήτευση τους Κρήτες.

Η πικρία των Κρητών στράφηκε τότε και εναντίον του Καποδίστρια. Σε έκτακτη συνεδρία του Κρητικού Συμβουλίου στις 22 Απριλίου 1830 συντάχθηκε δραματική προκήρυξη προς τους Έλληνες, η οποία αποτελεί ουσιαστικά και την πρώτη διακήρυξη της νέας ιστορικής πορείας, που ονομάστηκε και επίσημα «Κρητικόν Ζήτημα» (Question Cretoise) και απασχόλησε για έναν περίπου αιώνα την ευρωπαϊκή διπλωματία, ως νέα α-

κανθώδης πτυχή του Ανατολικού Ζητήματος. Τα θεμελιώδη αιτήματα της εθνικής ελευθερίας και της ένωσης με την Ελλάδα αποτέλεσαν πλέον τους σταθερούς δείκτες πορείας των κρητικών αγώνων.²

2. Απόσπασμα από την προκήρυξη του Κρητικού Συμβουλίου

«Η Κρήτη ήτο και είναι μέρος αδιάσπαστον της Ελλάδος αυτής, ως συναγωνισθείσα και συναγωνιζομένη με τα λοιπά επαναστατημένα μέρη από την αρχήν, ώστε δεν ημπορεί τις να εννοήση πώς εις διαφόρους πράξεις πληρεξουσίων των σεβαστών τούτων μοναρχών η Κρήτη παρεσιωπήθη διόλου, ενώ ακόμη μάλιστα έχει τον εξολοθρευτικόν πόλεμον εις τους κόλπους της και οι Τούρκοι είναι περιωρισμένοι εις μόνα τα φρούριά των από τους Έλληνας... Ημείς δεν ευρίσκομεν αλλού την σωτηρίαν μας παρά εις τα όπλα μας και εις αυτόν τον έντιμον θάνατον...».

Πλοία των Μεγάλων Δυνάμεων απέκλεισαν τα κρητικά παράλια, για να επιβάλουν την ειρήνη στο νησί, ενώ το «Κρητικόν Συμβούλιον» δεν σταμάτησε τις εκκλήσεις και τα διαβήματα προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης, διεκτραγωδώντας και την εσωτερική κατάσταση της Κρήτης. Απόπειρα των Κρητών να ανακαταλάβουν το φρούριο της Γραμπούσας και να αναζωπυρώσουν την επανάσταση απέτυχε. Στις 23 Νοεμβρίου συνεδρίασε για τελευταία φορά το «Κρητικόν Συμβούλιον» στους Μαργαρίτες Μυλοποτάμου. Συνέταξε μια τελευταία διαμαρτυρία προς τον Κυβερνήτη της Ελλάδας και προς τους Ναυάρχους των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων, στην οποία κατήγγελλε τη γενική συνωμοσία εις βάρος της Κρήτης: «Όλοι συμφώνως, Τούρκοι, Χρι-

στιανών Ηγεμόνων Υπουργοί και η Ελληνική Κυβέρνησις συνώμοσαν εναντίον των Χριστιανών της Κρήτης σήμερα, θέλοντες ίσως να τους δώσουν αντίλυτρον θύμα της ελευθερίας των λοιπών αδελφών των...». Συντάχθηκε επίσης ψήφισμα για την οργάνωση μόνιμης Επιτροπής, η οποία θα παρακολουθούσε στο εξής την εξέλιξη του Κρητικού ζητήματος και θα εξασφάλιζε τη συνοχή και τη συνεργασία των χιλιάδων Κρητών, που είχαν εγκατασταθεί ως πρόσφυγες στην ελεύθερη Ελλάδα.

Η στάση της αγγλικής διπλωματίας απέναντι στο Κρητικό ζήτημα συνδεόταν με τη γενικότερη πολιτική της για το Ανατολικό Ζήτημα. Η Αγγλία θεωρούσε τον έλεγχο της Κρήτης ως θέμα κεφαλαιώδους σημασίας για την υποστήριξη των συμφερόντων της στην Ανατολή. Η γεωγραφική θέση του νησιού στο σταυροδρόμι των θαλάσσιων επικοινωνιών, την καθιστούσε «κλειδί του ελληνικού αρχιπελάγους» και μαζί με την Κύπρο ήταν «τα κλειδιά της Αιγύπτου». Το πρόβλημα του αγγλικού ελέγχου στην Κρήτη είχε γεννηθεί ήδη από την περίοδο των ναπολεόντειων πολέμων (1806), όταν η Αγγλία σχεδίαζε την άμεση κατάληψη του νησιού, στην περίπτωση που η Γαλλία και η Ρωσία επεξέτειναν τις ζώνες επιρροής τους στο Βορρά και στην Ανατολή. Είναι λοιπόν προφανές ότι το δόγμα της ακεραιότητας της Τουρκίας, που το υποστήριζε σταθερά η αγγλική διπλωματία, αποσκοπούσε, κοντά σε πολλά άλλα, και στην κατοχή της Κρήτης από δύναμη φιλική προς την Αγγλία, αφού έτσι θα εξασφαλιζόταν η ναυτική κυριαρχία της στη Μεσόγειο. Αυτός ήταν ο σοβαρότερος λόγος για τον οποίο η Αγγλία αρνήθηκε να περιληφθεί η Κρήτη στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος.

B. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1830-1866

1. Η περίοδος της αιγυπτιοκρατίας (1830-1840)

Ο σουλτάνος παραχώρησε την Κρήτη στον αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μωχάμετ Αλυ, ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες που του είχε προσφέρει κατά τη διάρκεια της δεκαετούς επανάστασης στην Πελοπόννησο και την Κρήτη, και η παραχώρηση αυτή κατοχυρώθηκε με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου. Έτσι η Κρήτη περνούσε από την τουρκική στην αιγυπτιακή κατοχή, σε μια νέα περίοδο «εστιλβωμένης δουλείας». Ο φιλόδοξος μονάρχης της Αιγύπτου κατανοούσε τη σπουδαιότητα που είχε για τη χώρα του η κατοχή της Κρήτης και απέβλεψε από την αρχή στη μονιμοποίηση της νέας κατάστασης. Για να αποφύγει εξωτερικές επεμβάσεις και διεθνείς περιπλοκές, έλαβε αμέσως σύντονα μέτρα για την εξασφάλιση της εσωτερικής γαλήνης και την εγκαθίδρυση ενός καθεστώτος με επιφανειακή ισονομία και δικαιοσύνη, ενώ παράλληλα έθεσε σε εφαρμογή ένα πρόγραμμα μεγάλων κοινωφελών έργων στο νησί.

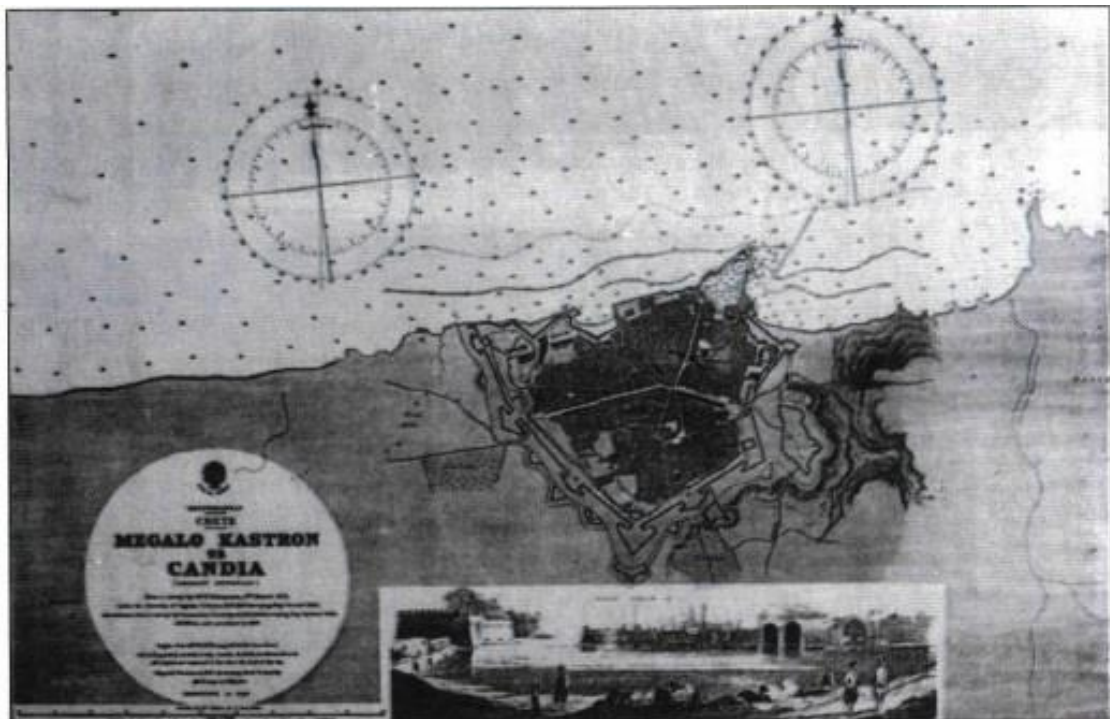
Για την πραγματοποίηση αυτού του προγράμματος επιβλήθηκε επαχθέστατη φορολογία στο χριστιανικό πληθυσμό. Οι νέες καταπιέσεις ανάγκασαν τους Κρήτες να προβούν σε έντονη άοπλη διαμαρτυρία στο χωριό Μουρνιές των Χανίων. Η ενέργεια αυτή έμεινε στην ιστορία ως «Κίνημα των Μουρνιών, ή των Μουρνιδών» (Σεπτέμβριος 1833). Περίπου 7.000 άοπλοι χριστιανοί από όλες τις επαρχίες της Κρήτης διαδήλωσαν την πικρία και την αγανάκτησή τους και υπέγραψαν αναφορά προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, επικαλούμενοι την προστασία τους. Η αντίδραση της αιγυπτιακής διοίκησης υπήρξε άμεση και σκληρή. Συνελήφθησαν 41 πρωταίτιοι και απαγχονίστηκαν.

Τα φιλόδοξα σχέδια του Μωχάμετ Άλυ ενοχλούσαν πολλούς Άγγλους πολιτικούς, οι οποίοι επανειλημμένα έθεσαν το θέμα της κατάληψης της Κρήτης ή της απόσπασής της από την αιγυπτιακή κυριαρχία. Τέτοιες επώνυμες προτάσεις έγιναν μετά το κίνημα των Μουρνιδών, και το 1837, όταν είχε δημιουργηθεί πρόβλημα ετοιμότητας του βρετανικού ναυτικού στην Ανατολική Μεσόγειο, εξαιτίας των επεκτατικών σχεδίων της Ρωσίας. Η κατάληψη και οχύρωση του κόλπου της Σούδας και άλλων επίκαιρων θέσεων των κρητικών παραλίων ήταν στα άμεσα σχέδια των Άγγλων στρατιωτικών. Από τη δική τους πλευρά, οι Κρήτες άρχισαν να κατανοούν ότι η δύναμη των όπλων δεν ήταν αρκετή για τη λύση του Κρητικού Ζητήματος και ότι η ελευθερία και η εθνική αποκατάσταση του νησιού ήταν κυρίως θέμα της ευρωπαϊκής διπλωματίας, και περισσότερο της αγγλικής.

Καθώς μάλιστα η νέα δεσποτεία στην Κρήτη φαινόταν πανίσχυρη και η ξένη διπλωματία δεν έδειχνε καμιά διάθεση να ασχοληθεί με ένα ζήτημα, που μόλις πριν από λίγο το είχε κλείσει, πολλοί Κρήτες επαναστάτες και διανοούμενοι, που είχαν καταφύγει στην ελεύθερη Ελλάδα, άρχισαν να μεθοδεύουν νέα σχήματα ενεργειών. Επιτροπή Κρητών υπέβαλε στην Αγγλία στις 20 Νοεμβρίου 1839 πρόταση για αποικιακή κατοχή της νήσου ή ακόμη και για ανακήρυξή της σε αγγλικό προτεκτοράτο. Η Αγγλία, απασχολημένη με άλλα μείζονος σημασίας προβλήματα στην Ανατολή, δεν έδειξε τότε καμιά διάθεση να κινηθεί προς την κατεύθυνση αυτή. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι και αυτός ο φιλέλληνας υπουργός λόρδος Πάλμερστον έδωσε την απάντηση: «...εφόσον η Κρήτη ανήκει *de facto et de jure** στο Σουλτάνο, θα ήταν αδύνατο για τη Μ. Βρετανία να αποσπάσει το νησί από τη φίλη και σύμμαχο της Τουρκία και να το υπαγάγει στις κτήσεις του Στέμμα-

τος». Αλλά και η επίσημη ελληνική πολιτική αποδοκίμαζε και καταδίκασε τέτοιες κινήσεις, που όχι μόνο εγκυμονούσαν σοβαρούς κινδύνους για το μέλλον της Κρήτης, αλλά ήταν ενδεχόμενο να προκαλέσουν και για την ίδια την Ελλάδα περιπλοκές, που ίσως οδηγούσαν σε ελληνοτουρκικό πόλεμο.

Η μεγάλη κρίση του Ανατολικού Ζητήματος κατά τα έτη 1839-1841, με το δεύτερο τουρκοαιγυπτιακό πόλεμο, επηρέασε, όπως ήταν φυσικό, και τα κρητικά πράγματα. Η ήττα του Μωχάμετ Άλυ στη Συρία κλόνισε την αιγυπτιακή κυριαρχία στην Κρήτη. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, των οποίων οι αντιθέσεις ευνοούσαν την Τουρκία, αφού το δόγμα της ακεραιότητάς της εξασφάλιζε τις λεπτές ισορροπίες της ευρωπαϊκής ειρήνης, αποφάσισαν με τη Συνθήκη του Λονδίνου (3 Ιουλίου 1840) να αποσπάσουν την Κρήτη από την Αίγυπτο και να την επαναφέρουν στην απόλυτη κυριαρχία του σουλτάνου.

Το Μεγάλο Κάστρο (Ηράκλειο) της Κρήτης το 1843. Λιθογραφία από χάρτη του Αγγλικού Ναυαρχείου, με χωρομέτρηση του W.T. Chapman.

2. Η επανάσταση του Χαιρέτη-Βασιλογεώργη (1841)

Οι νέες αυτές εξελίξεις έδωσαν την ευκαιρία στους εξόριστους Κρήτες οπλαρχηγούς να επιστρέψουν στην Κρήτη και να οργανώσουν νέα επανάσταση, υπολογίζοντας να επαναφέρουν στο τραπέζι της διεθνούς διπλωματίας το Κρητικό Ζήτημα. Μαζί τους κατέβηκε στην Κρήτη και ο νεαρός τότε Έλληνας πολιτευτής Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Ο βασιλιάς Όθωνας και η τότε ελληνική κυβέρνηση ενθάρρυναν την επανάσταση, που την τοποθετούσαν μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της μεγαλοϊδεατικής πολιτικής της εποχής. Η λεγόμενη «Φιλορθόδοξη Εταιρεία», πού, ας σημειωθεί, ήταν εχθρική προς τον Όθωνα, είχε προγραμματίσει ανάλογες εξεγέρσεις σε πολλές τουρκοκρατούμενες περιοχές. Όλοι πίστευαν ότι οι εξεγέρσεις αυτές θα επηρεάζονταν από την εξέλιξη της κρητικής επανάστασης.

Η επανάσταση, που εκδηλώθηκε μόλις το Φεβρουάριο του 1841 (επανάσταση Χαιρέτη και Βασιλογεώργη), είχε περιορισμένη έκταση και ήταν από την αρχή καταδικασμένη σε αποτυχία. Η ελληνική κυβέρνηση βρισκόταν σε παντελή αδυναμία να βοηθήσει τους επαναστάτες, ενώ οι Μεγάλες Δυνάμεις καταδίκασαν από την αρχή το κίνημα. Χαρακτηριστικό των νέων επαναστατικών ιδεών ήταν η οργάνωση της «Κρητών Πολιτείας».

Παρά την αποτυχία της, η νέα αυτή κρητική επανάσταση του 1841 έδωσε την ευκαιρία να προβληθούν αιτήματα, που μόνο πολύ αργότερα θα έβρισκαν τη λύση τους. Ένα υπόμνημα των επαναστατών της Δυτικής Κρήτης, που υποβλήθηκε στους προξένους των τριών Μεγάλων Δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας) στις 5 Απριλίου 1841, για την προστασία των δικαιωμάτων του κρητικού λαού και για την εθνική του ανεξαρτησία,

δεν βρήκε καμιά ανταπόκριση. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι κατά την επανάσταση αυτή προτάθηκε για πρώτη φορά από Κρήτες επαναστάτες η λύση της αυτονομίας του νησιού. Τη λύση αυτή την απέρριψαν επίσης οι Μ. Δυνάμεις, όχι μόνο γιατί θα αποτελούσε ένα προηγούμενο και για άλλες αλύτρωτες ελληνικές περιοχές, αλλά κυρίως γιατί θα ήταν η απαρχή νέων διεκδικήσεων για ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Για την αγγλική πολιτική, με την οποία συνέπλεε τώρα και η γαλλική, η ένωση με την Ελλάδα θα έφερνε την Κρήτη στη σφαίρα της ρωσικής επιρροής, και αυτό έπρεπε με κάθε τρόπο να αποτραπεί.

3. Τα γεγονότα κατά την περίοδο 1841-1866. Το κίνημα του Μαυρογένη

Η επαναφορά της Κρήτης στη σουλτανική εξουσία (Ιανουάριος 1841), δεν μετέβαλε τις βασικές αρχές της εσωτερικής διοίκησης του νησιού. Κάποιος επαναστατικός αναβρασμός σημειώθηκε το 1848, με αφορμή τα φιλελεύθερα κινήματα στην Ευρώπη το έτος εκείνο, αλλά οι συνθήκες δεν επέτρεπαν τώρα την έκρηξη νέας επανάστασης. Για λόγους στρατιωτικούς πάντως, ο σουλτάνος μετέφερε την πρωτεύουσα της Κρήτης από το Ηράκλειο στα Χανιά (1850), ώστε να βρίσκεται κοντά στο μεγάλο λιμάνι της Σούδας και στους στόλους των Μ. Δυνάμεων.

Σημαντικός σταθμός στις ιστορικές εξελίξεις υπήρξε ο Κριμαϊκός Πόλεμος (1853-1856). Με τη Συνθήκη των Παρισίων (1856) ο σουλτάνος υποχρεώθηκε να εκδώσει το περίφημο **Χάττι Χουμαγιούν** (Αυτοκρατορική Γραφή), με το οποίο παραχωρούσε για πρώτη φορά σημαντικά προνόμια στους χριστιανούς υπηκόους του (ανε-

ξιθρησκία, προσωπική ελευθερία, εξασφάλιση της ιδιοκτησίας και της τιμής).

Η άρνηση των τουρκικών αρχών της Κρήτης να εφαρμόσουν και στο νησί τις διατάξεις του Χάττι Χουμαγιούν οδήγησε σε νέα επαναστατική ενέργεια, που είναι γνωστή ως «**Κίνημα του Μαυρογένη**», από το όνομα του Χανιώτη οπλαρχηγού Εμμανουήλ Μαυρογένη (14 Μαΐου 1858). Ο φόβος για μια νέα επανάσταση, σε περίοδο που η Τουρκία ήταν διεθνώς ταπεινωμένη, ανάγκασε τον σουλτάνο να διαπραγματευτεί με τους αρχηγούς των Κρητών. Στις 7 Ιουλίου 1858 εκδόθηκε σουλτανικό φερμάνι με το οποίο παραχωρούνταν στους χριστιανούς της Κρήτης προνόμια θρησκευτικά, διοικητικά, φορολογικά και δικαστικά, καθώς επίσης και το δικαίωμα της οπλοφορίας. Ακόμη, παραχωρήθηκε το προνόμιο της οργάνωσης των χριστιανικών **Δημογεροντιών**, θεσμού μεγάλης σημασίας για την εσωτερική οργάνωση και τη ζωή των χριστιανικών κοινοτήτων. Οι Δημογεροντίες ανέλαβαν το σημαντικό έργο της κοινωνικής πρόνοιας και της παιδείας, με την ίδρυση νοσοκομείων και σχολείων.

Κατά την επόμενη δεκαετία, ως την έκρηξη της μεγάλης επανάστασης του 1866, η αγγλική προπαγάνδα προσπάθησε να καλλιεργήσει στην Κρήτη την ιδέα της δημιουργίας ενός «**νησιωτικού ελληνικού κράτους**», υπό αγγλική προστασία. Είναι η κίνηση των λεγόμενων «**αντεπαναστατών**», τους οποίους υποστήριζε και υποκινούσε ο Άγγλος Πρόξενος στα Χανιά Henry Ongley. Η ιδέα δεν βρήκε πρόσφορο έδαφος, καθώς προσέκρουσε στην καθολική αποδοκιμασία των Κρητών και οι ελάχιστοι υποστηρικτές της απομονώθηκαν ως προδότες της εθνικής ιδέας και διακωμωδήθηκαν με λαϊκές σάτιρες.

Γ. Η ΜΕΓΑΛΗ ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1866-1869

1. Ο εθνικός χαρακτήρας της επανάστασης

Η πρώτη μετά την επανάσταση του 1821 μεγάλη κρίση του Κρητικού Ζητήματος σημειώθηκε το 1866, με μια νέα μεγάλη επανάσταση. Η επανάσταση του 1866-69, το «δεύτερο '21», όπως ονομάστηκε, αποτελεί την κορυφαία έκφραση του πόθου των Κρητών για ελευθερία και εθνική αποκατάσταση. Το κυρίαρχο σύνθημα «Ένωσις ή Θάνατος», που υποκατέστησε το παλαιό «Ελευθερία ή Θάνατος», εκφράζει εύγλωττα και επιγραμματικά τον εθνικό χαρακτήρα του Κρητικού Ζητήματος, που γρήγορα πήρε μεγάλες διαστάσεις και απασχόλησε σοβαρότατα την ελληνική και την ευρωπαϊκή διπλωματία, ως σημαντική πτυχή του όλου Ανατολικού Ζητήματος.

Οι συνθήκες ήταν δυσμενείς, όχι μόνο από την άποψη των στρατιωτικών προπαρασκευών και της αναλογίας των δυνάμεων των επαναστατών με εκείνες της Τουρκίας, αλλά κυρίως από την άποψη της γενικής πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, και ιδιαίτερα η Αγγλία και η Γαλλία, ήταν από την αρχή αντίθετες προς κάθε κίνημα που θα έθετε σε κίνδυνο την ακεραιότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μόνο η Ρωσία, που είχε ταπεινωθεί με τον Κριμαϊκό Πόλεμο και τη συνθήκη των Παρισίων (1856), έδειχνε να ευνοεί την επανάσταση της Κρήτης και την υποκινούσε, μάλιστα, μέσω των αντιπροσώπων της στο νησί.

Η ελληνική πολιτική παρουσιάστηκε από την αρχή διχασμένη. Ο Δημήτριος Βούλγαρης, που συμπαθούσε την αγγλική πολιτική, ήταν διστακτικός, ενώ ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, οπαδός της ρωσικής πολιτικής

και δεδηλωμένος φιλοκρητικός, ήταν περισσότερο αποφασιστικός. Η επίσημη όμως κυβέρνηση του Μπενιζέλου Ρούφου ήταν σαφώς αντίθετη.³ Παρ' όλες αυτές τις αντιξοότητες η Κρήτη βρισκόταν σε διαρκή επαναστατικό πυρετό. Το αίτημα της ένωσης με την Ελλάδα υποβλήθηκε με επίσημη αναφορά της Γενικής Συνελεύσεως των Κρητών (14 Μαΐου 1866) στον σουλτάνο και στις Μεγάλες Δυνάμεις ως «ομόθυμος και διαρκής πόθος» του Κρητικού λαού.

3. Υπόμνημα του Υπουργού Εξωτερικών Σπυρ. Βαλαωρίτη προς τον Έλληνα πρόξενο στα Χανιά Ν. Σακόπουλο, (16 Απριλίου 1866):

«Εις την παρούσαν των πραγμάτων κατάστασιν εν Ευρώπη και Ανατολή, παν κίνημα απερίσκεπτον εν Κρήτη έσεται αναμφιβόλως καταστρεπτικόν. Οι Κρήτες... πρέπει μεγάλως να προσέξωσι μη παρασυρθώσι εις κίνημά τι τοιούτον, είτε εκ κακής εκτιμήσεως της ενεστώσης καταστάσεως της Ευρώπης, είτε εξ ασυνέτων συμβουλών και προτροπών ανθρώπων ανυπομόνων και εξημμένων».

Γενική Συνέλευσις των Κρητών (1866)

Η επανάσταση, που εξερράγη τον Αύγουστο του 1866, πήρε αμέσως μεγάλες διαστάσεις. Στην πρώτη επίσημη επαναστατική προκήρυξη της Γενικής Συνελεύσεως των Κρητών στο χωριό Ασκύφου Σφακιών (21 Αυγούστου 1866) δηλώνεται σαφώς ότι η επανάσταση είναι η φυσική συνέχεια του 1821.⁴

4. Εμμένοντες καρτερικώς εις τον όρκον ημών του 1821, εμπνεόμενοι από το εθνικόν αίσθημα του ελληνικού μεγαλείου και της εθνικής ενότητος και έμπλεοι ελπίδος εκ του δικαίου αγώνος ημών, απορρίπτομεν πάσαν προσφοράν και θαρραλέως διακηρύττομεν ενώπιον Θεού και ανθρώπων ως τον μόνον ομόθυμον και διαρκή πόθον ημών την ένωσιν μετά της μητρός Ελλάδος, καθικετεύοντες τον Ύψιστον να ευλογή τα όπλα ημών διά πληρεστάτης επιτυχίας....

Η έκρηξη νέας επανάστασης στην Κρήτη δημιούργησε γενικό εθνικό ενθουσιασμό στην άλλη Ελλάδα. Στην Αθήνα ιδρύθηκε η «Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή» και στη Σύρο η «Ειδική επί των Αποστολών Επιτροπή», για την ενίσχυση του κρητικού αγώνα με αποστολές όπλων, χρημάτων και εφοδίων, αλλά και εθελοντών που έσπευδαν από παντού να ενισχύσουν τους Κρήτες.

Βέβαια, ήταν σε όλους φανερό ότι ο πατριωτισμός και ο ενθουσιασμός δεν αρκούσαν για να αντισταθμίσουν τις κατά πολύ υπέρτερες τουρκικές δυνάμεις. Το μεγάλο όμως πρόβλημα ήταν ο άμαχος πληθυσμός, που έμενε τις περισσότερες φορές ανυπεράσπιστος στην εκδικητική μανία του εχθρού και έπρεπε να καταφύγει στα βουνά ή στον εκπατρισμό. Η μεγάλη αυτή επανάσταση έμελλε να εξελιχθεί σε αληθινή τραγωδία, που την αντιμετώπισε εντούτοις ο κρητικός λαός με αξιοθαύμαστη αποφασιστικότητα και καρτερία.

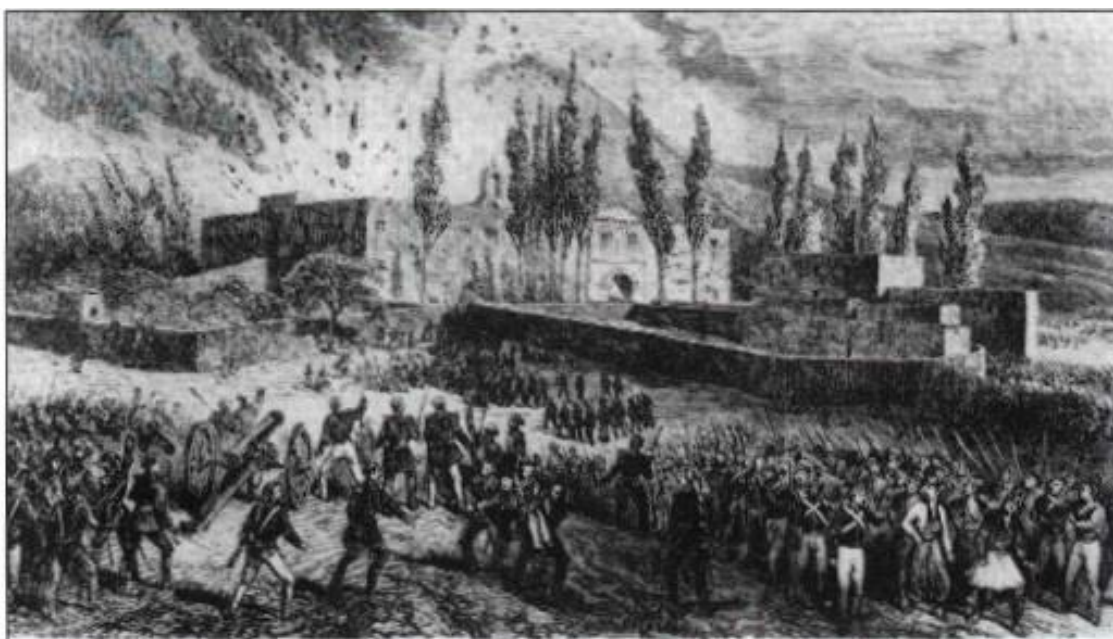
2. Η έκρηξη της επανάστασης και η οργάνωση του αγώνα

Τα πολεμικά γεγονότα άρχισαν τον Αύγουστο του 1866 με συγκρούσεις στην περιοχή των Χανίων. Ο σουλτάνος ανέθεσε το έργο της καταστολής της επανάστασης στον Μουσταφά πασά, που και άλλοτε είχε πολεμήσει στην Κρήτη και είχε λάβει την επωνυμία «Γκιριτλής»*. Ο Μουσταφά πασάς κάλεσε με προκήρυξή του τους Κρήτες να καταθέσουν τα όπλα, με την υπόσχεση της ικανοποίησης των δίκαιων αιτημάτων τους. Την απάντηση έδωσε η Γενική Συνέλευση των Κρητών: «Το σύνθημα "Ένωσις ή Θάνατος", το οποίον άπασα η Κρήτη ανακήρυξε, δίδει την πρέπουσαν απάντησιν».

Τη γενική αρχηγία του αγώνα είχαν αναλάβει παλαίμαχοι στρατιωτικοί, ενώ λόγιοι ιερωμένοι ανέλαβαν το λεπτό και δυσχερές έργο της αλληλογραφίας με τους ξένους Προξένους και τη διπλωματική διαχείριση του αγώνα. Οργανώθηκε επίσης «Προσωρινή Κυβέρνησις Κρήτης», χωρίς μόνιμη έδρα. Η διαρκής μετακίνηση της έδρας της στα βουνά, ανάλογα με τις ανάγκες του αγώνα, ήταν η αιτία να της δοθεί η επωνυμία «Κυβέρνησις του βουνού». Με κινητό τυπογραφείο εξέδιδε προκηρύξεις προς τον Κρητικό λαό και επίσημη εφημερίδα, την πρώτη ελληνόφωνη εφημερίδα στο νησί, με τον τίτλο «Κρήτη» και τον υπότιτλο «Ένωσις ή Θάνατος».

3. Τα πολεμικά γεγονότα. Η διεθνής απήχηση

Κατά τους πρώτους μήνες της επανάστασης διεξάγονταν επικές μάχες σε όλη την Κρήτη. Τα γεγονότα του πρώτου έτους κορυφώθηκαν με την πολιορκία και το ολοκαύτωμα της ιστορικής Μονής Αρκαδίου (8 Νοεμβρίου 1866).

Η ανατίναξη της Μονής Αρκαδίου
(Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

Το γεγονός αυτό προκάλεσε ισχυρή συγκίνηση στην παγκόσμια κοινή γνώμη. «**Η ηρωική Μονή, η δικήν φρουρίου αγωνισαμένη, αποθνήσκει ως ηφαιστειον! Τα Ψαρά δεν είναι επικώτερα, το Μεσολόγγι δεν ίσταται υψηλότερον**», έγραφε ο μεγάλος Γάλλος συγγραφέας Βίκτωρ Ουγκώ, από τους θερμότερους υποστηρικτές του κρητικού αγώνα. Επιστολές, ανταποκρίσεις και άρθρα στο διεθνή τύπο δημιούργησαν ευνοϊκό κλίμα υπέρ της αγωνιζόμενης Κρήτης στους λαούς της Ευρώπης και της Αμερικής. Πολλοί ξένοι φιλοκρητικοί και φιλέλληνες ήλθαν στην Κρήτη για να πολεμήσουν ή για να εργαστούν ως πολεμικοί ανταποκριτές ευρωπαϊκών και αμερικανικών εφημερίδων. Ο Κρητικός αγώνας προκάλεσε αληθινή έκρηξη φιλελευθερισμού. Ιδρύθηκαν Εταιρείες και Σύλλογοι για την υποστήριξη του κρητικού αγώνα και κυρίως για την προστασία του δοκιμαζόμενου άμαχου πληθυσμού και την περίθαλψη των προσφύγων, που κατά χιλιάδες κατέφευγαν στον Πειραιά και στα νησιά του Αιγαίου, κυρίως στη Σύρο. Εθελοντές από τη Σερβία, την Ιταλία, την Ουγγαρία και

από άλλες περιοχές, ζήτησαν να έλθουν στην Κρήτη, καθώς και πολλοί γνωστοί δημοσιογράφοι της εποχής. Τολμηροί Έλληνες ναυτικοί πραγματοποιούσαν αποστολές όπλων, τροφίμων και εφοδίων και μετέφεραν εθελοντές από την άλλη Ελλάδα στα παράλια της Κρήτης με τα πλοία «Αρκάδιον» και «Πανελλήνιον».

Παρά τις στρατιωτικές επιτυχίες των Τούρκων, η επανάσταση διατηρήθηκε ζωντανή σε όλη την Κρήτη. Η Υψηλή Πύλη, έχοντας να αντιμετωπίσει την κατακραυγή της διεθνούς κοινής γνώμης και την πρόσκαιρη μεταστροφή της γαλλικής διπλωματίας υπέρ των Κρητών, προέβη σε μια κίνηση εντυπωσιασμού. Τον Ιανουάριο του 1867 απέστειλε στην Κρήτη αντιπρόσωπο του σουλτάνου, με δύο κύριες προτάσεις: α) την κατάπαυση των εχθροπραξιών και β) την αποστολή στην Κωνσταντινούπολη δύο αντιπροσώπων, ενός χριστιανού και ενός μουσουλμάνου, οι οποίοι θα συνεργάζονταν με την Υψηλή Πύλη για την αντιμετώπιση της κρίσης. Παράλληλα, ανακάλεσε τον Μουσταφά πασά και διόρισε στη θέση του ως σερασκέρη της Κρήτης τον Ομέρ, που είχε τη φήμη ενός από τους καλύτερους στρατηγούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Ο Ομέρ έφτασε στην Κρήτη το Μάρτιο του 1867 και άρχισε αμέσως εκκαθαριστικές επιχειρήσεις. Εντούτοις, οι επιτυχίες του δεν έφεραν το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Απέδειξαν απλώς ότι οι επαναστάτες δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν τον τακτικό τουρκικό στρατό. Όμως, η μονιμοποίηση της τουρκικής κατοχής στις διάφορες περιοχές δεν ήταν εφικτή. Μόλις αποχωρούσε ο τουρκικός στρατός, οι επαναστάτες επέστρεφαν από τα απρόσιτα κρησφύγετά τους. Ένας αληθινός φαύλος κύκλος είχε δημιουργηθεί και η επανάσταση είχε εξελιχθεί σε τραγωδία, με κύριο θύμα τον άμαχο πληθυσμό.

4. Το τέλος της μεγάλης κρητικής επανάστασης

Η ευρωπαϊκή διπλωματία αναζητούσε πολιτική λύση στο Κρητικό ζήτημα. Ήδη οι αποστολές εθελοντών, εφοδίων και όπλων από την Ελλάδα είχαν εξαγριώσει την Τουρκία. Με τελεσίγραφο της η Τουρκία στα τέλη Δεκεμβρίου 1868 κατηγορούσε την Ελλάδα για ενεργό ανάμειξη στην κρητική επανάσταση και επέσειε την απειλή ενός ελληνοτουρκικού πολέμου, ο οποίος αποφεύχθηκε μόνο με την επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων. Η Ελλάδα, υπό την πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων, αναγκάστηκε να δεχθεί τους όρους του τουρκικού τελεσιγράφου και να σταματήσει τις αποστολές εθελοντών και εφοδίων στην Κρήτη. Η Τουρκία από το άλλο μέρος υποχώρησε στις υποδείξεις της Αγγλίας και πρότεινε στους επαναστάτες μια έντιμη λύση, με την παραχώρηση γενικής αμνηστίας και νέων προνομίων στον κρητικό λαό.

Τον Ιανουάριο του 1869 τα γεγονότα εξελίχθηκαν ραγδαία. Η ευρωπαϊκή διπλωματία είχε πια οριστικά στραφεί υπέρ της Τουρκίας. Οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν με τη Συνθήκη των Παρισίων (9-20 Ιανουαρίου) να απαγορευθεί στην Ελλάδα ο σχηματισμός εθελοντικών σωμάτων για δράση στα τουρκικά εδάφη, καθώς και ο εφοδιασμός από τα ελληνικά λιμάνια πλοίων «προορισμένων να βοηθήσουν υπό οιαδήποτε μορφήν πάσαν απόπειραν εξεγέρσεως εις τας κτήσεις της Α. Μ. του σουλτάνου».

Η επανάσταση είχε πλέον εκπνεύσει, χωρίς να πραγματοποιηθεί ο πόθος των Κρητών για ελευθερία και εθνική αποκατάσταση. Οι ανθρώπινες απώλειες και οι υλικές καταστροφές υπήρξαν για την Κρήτη ανυπολόγιστες, αλλά και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας το γόητρο υπέστη ανεπανόρθωτο πλήγμα, καθώς φάνηκε

ανίκανη να δαμάσει ένα νησί, παρά τον τρομακτικό όγκο των δυνάμεών της σε άνδρες και οπλισμό.

5. Ο «Οργανικός Νόμος της Κρήτης»

Ήδη από τις αρχές Σεπτεμβρίου 1867 ο σουλτάνος είχε διατάξει διακοπή των εχθροπραξιών για πέντε εβδομάδες, προτείνοντας γενική αμνηστία και πολιτική λύση στο Κρητικό Ζήτημα. Αργότερα, έστειλε στην Κρήτη τον πρωθυπουργό του, τον μεγάλο βεζίρη Ααλή πασά, κομιστή διοικητικών και άλλων παραχωρήσεων, που αποτέλεσαν τη βάση ενός νέου καταστατικού χάρτη διοίκησης της Κρήτης, του λεγόμενου «Οργανικού Νόμου».

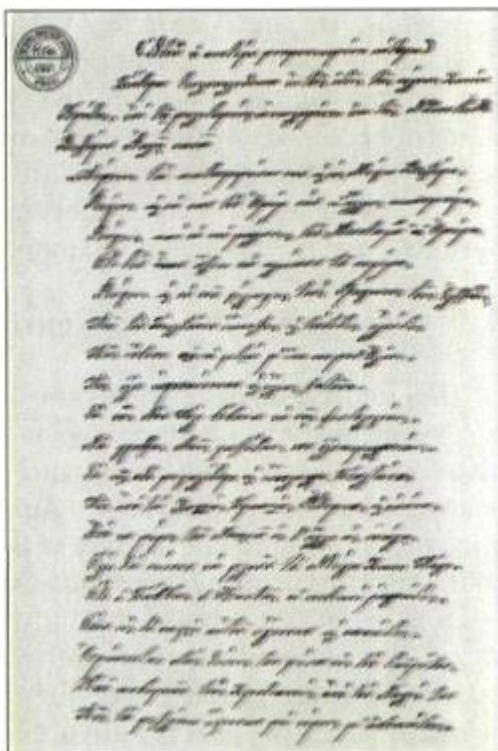
Οι επαναστάτες απέρριψαν τις τουρκικές προτάσεις, αλλά ο Αλή πασάς προχώρησε με ταχύτητα στην επεξεργασία του Οργανικού Νόμου. Προκήρυξε εκλογές στις κατεχόμενες από τους Τούρκους περιοχές και συγκρότησε μια συνέλευση από 30 μουσουλμάνους και 20 χριστιανούς, ανθρώπους χωρίς κανένα κύρος και καμιά επιβολή, εκλεγμένους με υποσχέσεις και δωροδοκίες. Έτσι προχώρησε στην ψήφιση του Οργανικού Νόμου, που τέθηκε σε εφαρμογή στις 3 Φεβρουαρίου 1868.

Οι βασικές διατάξεις του Οργανικού Νόμου ήταν οι εξής:

1. Η Κρήτη αποτελούσε ένα βιλαέτι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, διοικούμενο από Γενικό Διοικητή (βαλή) μουσουλμάνο, τον οποίο διορίζε ο σουλτάνος.
2. Το νησί διαιρέθηκε σε πέντε διοικήσεις και είκοσι επαρχίες.
3. Στην κεντρική και στις επαρχιακές διοικήσεις θα μπορούσαν να διορίζονται και χριστιανοί υπάλληλοι.

4. Στη σύνθεση των δικαστηρίων θα μετείχαν χριστιανοί και μουσουλμάνοι, ενώ αιρετοί σύμβουλοι θα μετείχαν στο κεντρικό συμβούλιο της Γενικής Διοίκησης και στα διοικητικά συμβούλια των νομών και των επαρχιών.
5. Αναγνωρίστηκε η ισοτιμία των δύο γλωσσών.
6. Θεσμοθετήθηκαν διάφορες φορολογικές ελαφρύνσεις.

Τα σκιώδη αυτά προνόμια του Οργανικού Νόμου, που έθεταν το Κρητικό Ζήτημα σε νέες βάσεις, αποτέλεσαν στο εξής σταθερό σημείο αναφοράς για όλα τα επόμενα απελευθερωτικά κινήματα του νησιού, ως την αυτονομία.

Φύλλο χειρόγραφης σάτιρας που τοιχοκολλήθηκε στους δρόμους των Χανίων, τις ημέρες που ο μεγάλος βεζύρης Ααλή Πασάς, αρχιτέκτων του Οργανικού Νόμου, ετοιμαζόταν να αναχωρήσει από την Κρήτη. (Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ηράκλειο)

Δ. ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ (1869-1898)

1. Η Κρήτη από το 1868 ως το 1878

Ο Οργανικός Νόμος ίσχυσε για μια δεκαετία, ως τη νέα επανάσταση του 1878. Παρά τις θριαμβολογίες της Υψηλής Πύλης, που επιχειρούσε να παρουσιάσει τον Οργανικό Νόμο ως χειρονομία καλής θέλησης και ως απόδειξη παραχώρησης νέων προνομίων, ο νόμος αυτός ήταν στην πραγματικότητα φενάκη. Η μεγάλη αδικία σε βάρος του χριστιανικού στοιχείου του νησιού φάνηκε αμέσως με τις διατάξεις για την εκλογή αντιπροσώπων στη Γενική Συνέλευση. Οι 250.000 του χριστιανικού στοιχείου εξέλεξαν 38 αντιπροσώπους, ενώ οι μόλις 70.000 του μουσουλμανικού 36. Ακόμη και οι Εβραίοι, που ήταν μόλις 50 οικογένειες σε ολόκληρη την Κρήτη, εξέλεξαν 1 αντιπρόσωπο. Έτσι, από την αρχή ο Οργανικός Νόμος έγινε αντικείμενο λαϊκής σάτιρας, που εκφράστηκε με πολύ ενδιαφέροντα στιχουργήματα, τα οποία κυκλοφορούσαν ανώνυμα και πολλές φορές τοιχοκολλούνταν σε κεντρικούς δρόμους των κρητικών πόλεων ως παράνομες εφημερίδες τοίχου. Η λαϊκή έκφραση «Τση Κρήτης ο Οργανισμός του ντοβλετιού ο στολισμός» αποδίδει την απέχθεια που ένιωθαν οι Κρητικοί για το νέο αυτό κατασκεύασμα της Υψηλής Πύλης.

Οι τουρκικές αρχές της Κρήτης εφάρμοζαν κατά γράμμα τις διατάξεις του Οργανικού Νόμου και φυλάκιζαν ή εξόριζαν επιφανείς Κρήτες με την παραμικρή υποψία. Η κατάσταση κατά τα πρώτα χρόνια μετά την επανάσταση του 1866 ήταν αληθινά τραγική. Ο πληθυσμός είχε ελαττωθεί με τον πόλεμο και τους συνεχείς εκπατρισμούς, τα χωριά είχαν ερημωθεί, τα σπίτια ήταν

ερειπωμένα και ακατοίκητα και τα κτήματα έμεναν ακαλλιέργητα. Η Υψηλή Πύλη φρόντιζε να στέλνει στην Κρήτη Γενικούς Διοικητές φανατικούς μουσουλμάνους, που διακατέχονταν από πνεύμα μισαλλοδοξίας. Το πνεύμα αυτό εξέφραζε, κατά την περίοδο αυτή, και το πανίσχυρο «κόμμα των μπέηδων», αντίθετο προς κάθε ιδέα παραχώρησης προνομίων και εξίσωσης του χριστιανικού με το μουσουλμανικό στοιχείο.

Από το 1871 η Τουρκία εισήλθε σε περίοδο πολιτικής αστάθειας, που χαρακτηρίζεται ως περίοδος του «οθωμανικού χάους». Την περίοδο αυτή της πολιτικής ρευστότητας και αστάθειας αναβίωσε το παλαιό σχέδιο της αγγλικής διπλωματίας, για την ίδρυση αγγλικού προτεκτοράτου στην Κρήτη. Την ιδέα υποστήριζαν οι αγγλόφιλοι Κρήτες, οι οποίοι όμως δεν διέθεταν λαϊκό έρεισμα. Άλλοι πολιτευτές του νησιού, που ήταν αντίθετοι προς την άποψη αυτή, προωθούσαν την ιδέα για ίδρυση «Ηγεμονίας», κατά το πρότυπο της Σάμου. Οι απόψεις αυτές είχαν απλώς θεωρητικό χαρακτήρα, αφού η Υψηλή Πύλη δεν είχε καμία διάθεση να μεταβάλει, με δική της μάλιστα πρωτοβουλία, το καθεστώς της Κρήτης. Το πρώτο τουρκικό σύνταγμα (σύνταγμα Μι-δάτ), δεν προέβλεπε καμιά μεταβολή στο καθεστώς της Κρήτης, παρά τα έντονα διαβήματα των Κρητών.

2. Η επανάσταση του 1878 και η Σύμβαση της Χαλέπας

Η νέα κρίση του Ανατολικού Ζητήματος, με την έκρηξη του ρωσοτουρκικού πολέμου την άνοιξη του 1877, ήταν μια καλή ευκαιρία για την οργάνωση νέου επαναστατικού κινήματος στην Κρήτη. Οργανώθηκαν αμέσως επαναστατικά κομιτάτα, εκλέχθηκε 24μελής Επιτροπή για τη διαχείριση του Κρητικού Ζητήματος και

ιδρύθηκε στην Αθήνα το «Κρητικόν Κέντρον», για τη συγκέντρωση εφοδίων και όπλων. Ενώ άρχισαν να κατεβαίνουν στην Κρήτη οι εξόριστοι οπλαρχηγοί, η διαφαινόμενη ήττα της Τουρκίας ενθάρρυνε την ελληνική κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη να δηλώσει απερίφραστα ότι θα υποστήριζε μια νέα επανάσταση στην Κρήτη (27 Δεκεμβρίου 1877).

Η επανάσταση εξερράγη τον Ιανουάριο του 1878 και πήρε αμέσως παγκρήτιες διαστάσεις. Η κατάρρευση της Τουρκίας στο ρωσοτουρκικό πόλεμο είχε άμεσες επιπτώσεις στην εξέλιξη του Κρητικού Ζητήματος. Το άρθρο 15 της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου (Φεβρουάριος 1878) υποχρέωνε την Τουρκία σε πλήρη εφαρμογή του Οργανικού Νόμου του 1868. Τον Ιούλιο 1878 οι Πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων στην Κρήτη επέβαλαν ανακωχή, με τη διαβεβαίωση ότι το Κρητικό Ζήτημα επρόκειτο να απασχολήσει το Συνέδριο του Βερολίνου, το οποίο θα αναθεωρούσε τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Η Γενική Συνέλευση των Κρητών εξέλεξε δύο αντιπροσώπους για το Συνέδριο του Βερολίνου αλλά η ελληνική Κυβέρνηση, επειδή φοβόταν μήπως οι Κρήτες αντιπρόσωποι πιεσθούν και αποδεχθούν τη λύση της ηγεμονίας, εγκατέλειψε το πάγιο αίτημα της ένωσης και απαγόρευσε τη μετάβαση τους στο Βερολίνο.

Η απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων στο Συνέδριο του Βερολίνου δεν διέφερε ουσιαστικά από εκείνη του Αγίου Στεφάνου. Η απειλή όμως της συνέχισης της επανάστασης ανάγκασε την Τουρκία να δεχθεί πρόταση της Αγγλίας για νέες παραχωρήσεις στον κρητικό λαό. Αποτέλεσμα των νέων διαβουλεύσεων υπήρξε ο λεγόμενος «Χάρτης της Χαλέπας», μια νέα Σύμβαση, που υπογράφηκε τον Οκτώβριο 1878 στο ομώνυμο προάστιο των Χανίων και επικυρώθηκε αμέσως με σουλτανικό διάταγμα. Επρόκειτο για ένα νέο Οργανικό Νόμο,

που ίσχυσε και αυτός για μια περίπου δεκαετία, ως την επανάσταση του 1889.

Οι κυριότερες διατάξεις του Χάρτη της Χαλέπας ήταν οι εξής:

1. Ο Γενικός Διοικητής της Κρήτης θα μπορούσε να είναι και χριστιανός. Η θητεία του ήταν πενταετής, με δυνατότητα ανανέωσης.
2. Ο Γενικός Διοικητής θα είχε ένα σύμβουλο από το άλλο θρήσκευμα (μουσουλμάνο, αν ήταν χριστιανός, και χριστιανό, αν ήταν μουσουλμάνος).
3. Η Γενική Συνέλευση (= Βουλή), στην οποία θα πλειοψηφούσαν για πρώτη φορά οι χριστιανοί, θα είχε 80 μέλη (49 χριστιανούς και 31 μουσουλμάνους).
4. Ιδρύθηκε Κρητική Χωροφυλακή.
5. Αναγνωρίστηκε η ελληνική ως επίσημη γλώσσα των δικαστηρίων και της Γενικής Συνέλευσης. Μόνο τα επίσημα πρακτικά, οι αποφάσεις των δικαστηρίων και η επίσημη αλληλογραφία θα συντάσσονταν και στις δύο γλώσσες.
6. Χορηγήθηκε γενική αμνηστία.
7. Θεσμοθετήθηκαν σημαντικές φορολογικές ελαφρύνσεις.
8. Παραχωρήθηκε για πρώτη φορά το δικαίωμα της ίδρυσης Φιλολογικών Συλλόγων και της έκδοσης εφημερίδων.

Η Σύμβαση της Χαλέπας ήταν ένα νέο βήμα προς τη λύση του Κρητικού Ζητήματος. Δημιουργούσε ένα καθεστώς ημιαυτόνομης επαρχίας, με ιδιαίτερα προνόμια. Οι ρυθμίσεις της Σύμβασης αυτής άλλαξαν για πρώτη φορά τη μορφή της ζωής στην Κρήτη και ανέτρεψαν υπέρ των Χριστιανών την έως τότε κατάσταση.

Οι επαναστάσεις του 1878 στη Θεσσαλία, Ήπειρο, Μακεδονία και Κρήτη

3. Η Κρήτη στη δεκαετία 1878-1888

Το αποτέλεσμα των ευεργετικών διατάξεων της Σύμβασης της Χαλέπας φάνηκε αμέσως. Η Υψηλή Πύλη διόρισε χριστιανό Γενικό Διοικητή, τον Αλέξανδρο Καραθεοδωρή, τον οποίο διαδέχθηκε ένας πολύ μορφωμένος και δραστήριος άνθρωπος, ο Ιωάννης Φωτιάδης, που είχε και διοικητική και διπλωματική εμπειρία, καθώς είχε χρηματίσει πρεσβευτής της Τουρκίας στην Αθήνα. Διοίκησε την Κρήτη ως το 1885, με φρόνηση και δικαιοσύνη. Υποστήριξε την παιδεία, με την ίδρυση σχολείων, και προώθησε τη λύση μεγάλων και σοβαρών οικονομικών προβλημάτων. Στις μεγάλες πόλεις ιδρύθηκαν Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι, και λήφθηκαν μέτρα για την προστασία των αρχαιοτήτων του νησιού. Είναι βέβαιο ότι χωρίς τα μέτρα αυτά πολλά από τα τεκμήρια της κρητικής αρχαιότητας θα βρίσκονταν σήμερα σε ξένες χώρες.

Η παραχώρηση του δικαιώματος για έκδοση εφημερίδων άνοιξε το δρόμο στην κρητική δημοσιογραφία. Είναι αξιοσημείωτο ότι ήδη από το 1880 παρατηρείται στην Κρήτη ένας αληθινός δημοσιογραφικός πυρετός, με την ίδρυση και έκδοση για πρώτη φορά ελληνικών εφημερίδων, με μαχητικούς δημοσιογράφους, που ριψοκινδύνευαν καθημερινά, απειλούμενοι με φυλακίσεις και εξορίες από τους Τούρκους.

Αλλά τη θετική αυτή εικόνα ήλθε να σκιάσει το πάθος των κομματικών ανταγωνισμών. Τη δεκαετία αυτή, η Κρήτη γνώρισε περίοδο κομματικών φατριασμών, που είχαν σοβαρότατες επιπτώσεις στην εσωτερική ενότητα του χριστιανικού στοιχείου και στην ομαλή εξέλιξη του πολιτικού βίου. Δύο μεγάλα κόμματα είχαν ιδρυθεί, οι Καραβανάδες* και οι Ξυπόλυτοι, με διαφορετικές απόψεις και θέσεις για το Κρητικό Ζήτημα. Τα δύο αυτά κόμματα όξυναν τα πολιτικά πάθη, που πολ-

λές φορές προκάλεσαν πράξεις βίας, καταστροφές και φόνους. Το Κρητικό Ζήτημα φαινόταν τώρα να έχει λησμονηθεί μέσα στη δίνη των πολιτικών παθών.

Το 1888 προβλήθηκε για μια ακόμη φορά η ιδέα της αγγλικής προστασίας, που όμως απορρίφθηκε από τους περισσότερους πολιτικούς και στρατιωτικούς αρχηγούς. Στην εφημερίδα «Λευκά Όρη», ο Ελευθέριος Βενιζέλος, νεαρός δικηγόρος τότε και ανατέλλων αστήρ στο πολιτικό στερέωμα της Κρήτης, έγραφε: «Προτιμώμεν χιλιάκις την τουρκικήν κυριαρχίαν από πάσης αγγλικής». Ήταν βέβαιο ότι η τουρκική κυριαρχία στην Κρήτη θα καταλυόταν γρήγορα, ενώ η αποτίναξη μιας ενδεχόμενης αγγλικής κατοχής θα ήταν δύσκολη και ίσως αδύνατη και έτσι, ο εθνικός πόθος της Κρήτης δεν θα μπορούσε να βρει δικαίωση.

4. Η επανάσταση του 1889 και οι συνέπειες της

Το 1888 είχαν προκηρυχθεί εκλογές για την ανάδειξη πληρεξουσίων για τη Γενική Συνέλευση. Στις εκλογές αυτές κέρδισε το κόμμα των Ξυπόλυτων. Το κόμμα των Καραβανάδων, που υποστήριζε ότι οι εκλογές δεν είχαν διεξαχθεί ομαλά, αντέδρασε με τρόπο απροσδόκητο και απερίσκεπτο. Στη Γενική Συνέλευση της 6ης Μαΐου 1889 κατέθεσε αιφνιδιαστικά σχέδιο Ψηφίσματος, με το οποίο κήρυττε την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Η πράξη κρίθηκε ευθέως ανατρεπτική, η Συνέλευση διαλύθηκε, τα στελέχη των Καραβανάδων κατέφυγαν στα βουνά και κήρυξαν νέα ένοπλη επανάσταση.

Η άκαιρη και επιπόλαιη αυτή ενέργεια είχε ολέθριες συνέπειες για το Κρητικό Ζήτημα. Στο νησί κηρύχθηκε ο στρατιωτικός νόμος και σημειώθηκαν βιαιοπραγίες και ληστρικές ενέργειες σε βάρος του άμαχου χριστιανικού πληθυσμού. Παράλληλα η Υψηλή Πύλη, με το πρόσχη-

μα ότι κινδυνεύουν στην Κρήτη οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί, ανακάλεσε τα προνόμια του Χάρτη της Χαλέπας (17 Δεκεμβρίου 1889). Στην Κρήτη επανήλθε η τρομοκρατία περασμένων καιρών και επιβλήθηκε επαχθέστατη φορολογία.

5. Η ιδέα της Μεταπολίτευσης. Η επανάσταση του 1895-1896

Η πενταετία 1889-1894 χαρακτηρίζεται ως η πιο ζοφερή περίοδος της τουρκοκρατίας στην Κρήτη. Η προσωπική ελευθερία, η περιουσία και η τιμή των Κρητών ήταν στη διάκριση των εξαγριωμένων ατάκτων Οθωμανών (βασιβουζούκων), που μαζί με φανατισμένους τουρκοκρητικούς δημιούργησαν παντού κλίμα φόβου και ανασφάλειας. Οι νυκτερινές επιθέσεις σε χωριά, οι διώξεις των κληρικών, οι δολοφονίες και οι βεβηλώσεις ναών και μοναστηριών ήταν φαινόμενο καθημερινό.

Την περίοδο αυτή της μεγάλης αναρχίας γεννήθηκε η ιδέα της «Μεταπολιτεύσεως», δηλαδή ενός καθεστώτος αυτόνομης ή ημιαυτόνομης πολιτείας υπό την επικυριαρχία του σουλτάνου και υπό την προστασία των Μ. Δυνάμεων. Εμπνευστής της ιδέας αυτής ήταν ο Σφακιανός πολιτευτής Μανούσος Κούνδουρος, ο οποίος πίστευε ότι οι συνθήκες που επικρατούσαν δεν επέτρεπαν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και έπρεπε να μεθοδευτούν λύσεις άλλου τύπου, δηλαδή ενός καθεστώτος προσωρινού, που θα αποτελούσε το προστάδιο για την οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος. Τις ιδέες αυτές φαινόταν να ασπάζεται και ο Άγγλος Πρόξενος στα Χανιά. Ένα υπόμνημα του Κούνδουρου, υποβλήθηκε στους Προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων. Τρία ήταν τα κύρια σημεία του υπομνήματος:

1. Να ανακηρυχθεί η Κρήτη αυτόνομη πολιτεία φόρου υποτελής στον σουλτάνο, έναντι 15.000 οθωμανικών λιρών ετησίως.
2. Να διορίζεται χριστιανός διοικητής με πενταετή θητεία, χωρίς να έχει ο σουλτάνος δικαίωμα να τον παύσει ή να τον αντικαταστήσει.
3. Να επαναχορηγηθούν με ουσιώδεις βελτιώσεις όλα τα προνόμια του Χάρτη της Χαλέπας, που είχαν ανακληθεί μετά την επανάσταση του 1889.

Η πράξη αυτή θεωρήθηκε ευθέως επαναστατική ενέργεια και ο Γενικός Διοικητής διέταξε να συλληφθούν οι αρχηγοί της «Μεταπολιτεύσεως». Έτσι άρχισε η νέα και τελευταία περίοδος των κρητικών επαναστάσεων, οι οποίες οδήγησαν το Κρητικό Ζήτημα στη λύση του. Οργανώθηκε πάλι στην Κρήτη η «Γενική Επαναστατική των Κρητών Συνέλευσις» και ανασυστάθηκε στην Αθήνα η «Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή».

Εξώφυλλο αγγλικού περιοδικού, με τίτλο: Τουρκικός στρατός καταστρέφει εκκλησία στο Γαλατά (Χανίων) 1896 (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

Οι βιαιότητες που είχαν διαπραχθεί σε βάρος των χριστιανών είχαν προκαλέσει μεγάλη ένταση και φανερή διάθεση αντεκδικήσεων από μέρους των επαναστατών. Μπροστά σ' αυτήν την κατάσταση, οι Μ. Δυνάμεις επενέβησαν και ανάγκασαν την Τουρκία να παραχωρήσει ένα νέο «Οργανικό Νόμο», που προέβλεπε την επαναφορά του Χάρτη της Χαλέπας, με βελτιώσεις των προνομίων. Ο νέος αυτός κανονισμός παρείχε για πρώτη φορά στις Μ. Δυνάμεις της Ευρώπης το δικαίωμα επέμβασης, για την προστασία του άμαχου πληθυσμού από τις συνεχείς και ανεξέλεγκτες βιαιοπραγίες.

6. Οι τελευταίες επαναστάσεις (1897-1898)

Η αντίδραση του ντόπιου μουσουλμανικού στοιχείου, και κυρίως των Τουρκοκρητών και των ατάκτων (βασιβουζούκων), στην εφαρμογή του νέου Οργανισμού ήταν και πάλι βίαιη. Μπροστά σ' αυτήν την κατάσταση, οι επαναστάτες των Χανίων, μεταξύ των οποίων ηγετική θέση είχε ήδη ο Ελευθέριος Βενιζέλος, υπέγραψαν, στο Ακρωτήριο, Ψήφισμα (25 Ιανουαρίου 1897), με το οποίο κήρυτταν την κατάλυση της τουρκικής κατοχής της Κρήτης και την ένωση με την Ελλάδα και καλούσαν το βασιλιά Γεώργιο Α' να καταλάβει το νησί. Παρόμοια ψηφίσματα υπέγραψαν αμέσως και υπέβαλαν στις Μ. Δυνάμεις της Ευρώπης όλες οι επαναστατικές οργανώσεις της Κρήτης. Σε λίγες ημέρες η επανάσταση είχε γενικευθεί και ολόκληρη η Κρήτη βρισκόταν σε επαναστατικό πυρετό, με το σύνθημα «Ένωσις ή Θάνατος». Ο διορισμός του Άγγλου Μπορ, ως αρχηγού της κρητικής χωροφυλακής, ήταν μια προσπάθεια της Υψηλής Πύλης να δείξει ότι σέβεται τις διεθνείς συνθήκες, αλλά η ενέργεια αυτή δεν είχε κανένα αποτέλεσμα.

Παράλληλα με τον επαναστατικό αναβρασμό, κορυφώθηκε και η διπλωματική κίνηση για το Κρητικό Ζή-

τημα. Οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν να επέμβουν στην Κρήτη, για την προστασία του άμαχου πληθυσμού, σύμφωνα με τον ισχύοντα Οργανικό Νόμο. Η Ελληνική Κυβέρνηση, έπειτα από μια περίοδο αναποφασιστικότητας, έσπευσε και αυτή να προλάβει την επέμβαση των Μ. Δυνάμεων και πήρε την απόφαση να αποστείλει στην Κρήτη στρατεύματα και να την καταλάβει στο όνομα του βασιλιά των Ελλήνων. Η επιχείρηση ανατέθηκε στο συνταγματάρχη του πυροβολικού Τιμόλεοντα Βάσσο, ο οποίος αποβιβάστηκε στην Κρήτη την 1η Φεβρουαρίου 1897 και με προκήρυξη προς τον Κρητικό Λαό ανακοίνωσε την κατοχή της Κρήτης από τον ελληνικό στρατό, την κατάλυση των νόμων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και την εφαρμογή του ελληνικού συντάγματος και της ελληνικής νομοθεσίας.

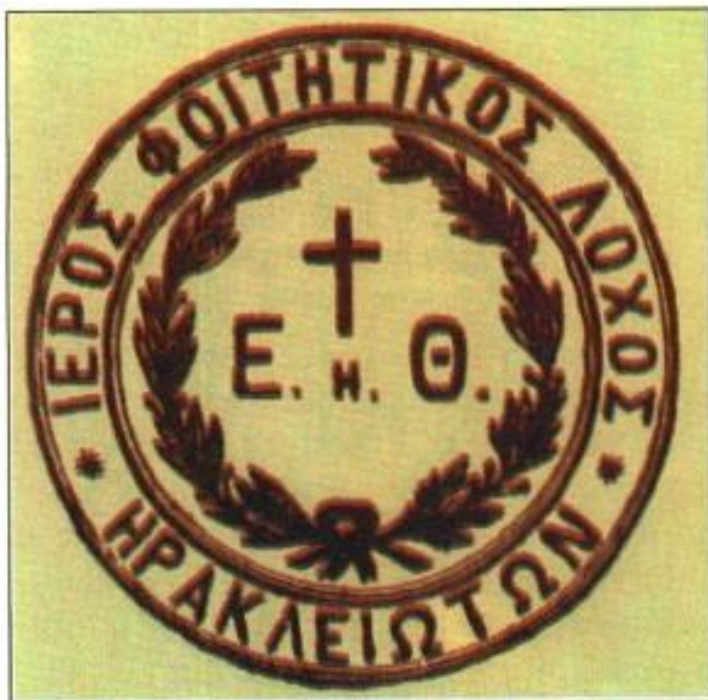
Η νέα αυτή τροπή των πραγμάτων εξόργισε τις Μ. Δυνάμεις, οι οποίες έσπευσαν να αποκλείσουν τα κρητικά παράλια και να αποβιβάσουν στρατιωτικά αγγεία στα Χανιά. Η Κρήτη τέθηκε για πρώτη φορά επίσημα υπό διεθνή προστασία. Οι πρώτες στρατιωτικές επιτυχίες των Ελλήνων και των επαναστατών ανάγκασαν τις Μ. Δυνάμεις να επέμβουν, προτείνοντας για πρώτη φορά επίσημα τη λύση της αυτονομίας (17 Φεβρουαρίου 1897). Όμως, τόσο οι Κρήτες πολιτικοί και στρατιωτικοί αρχηγοί, όσο και η ελληνική κυβέρνηση την απέρριψαν κατηγορηματικά.⁵

5. Απάντηση των Αρχηγών της Ανατολικής Κρήτης στον Άγγλο Συνταγματάρχη H. Chermside:

«Εδοκιμάσαμεν άπαντα τα πολιτεύματα και τα προνόμια, τα οποία μας εχάρισεν η Ευρώπη, αλλ' εκ τούτων όλων ουδέν άλλο απεκομίσαμεν, παρά μόνον καταστροφάς επί καταστροφών, τας οποίας δεν ηδυνήθη η χριστιανική Ευρώπη να εμπόδιση. Απηυδήσαμεν

πλέον εκ των ατυχών πειραμάτων, τα οποία αι χριστιανικάί κυβερνήσεις της Ευρώπης εφήρμοσαν κατά κόρον επί της ράχως του δυστυχεστέρου των τυραννουμένων λαών και διά τούτο δεν θα διαπράξωμεν πλέον το έγκλημα να δεχθώμεν προνόμια και αυτονομίας, τα οποία θα μας κυλήσωσι πάλιν αύριον εις το αίμα και τας καταστροφάς, αλλά θα επιμείνωμεν μέχρις εσχάτων εις την ΕΝΩΣΙΝ ΜΑΣ ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, και, ή θα επιτύχωμεν την ένωσιν ταύτην ή θα αποθάνωμεν μέχρις ενός μετά των γυναικών και των τέκνων μας, και τότε ας διαθέση η πεπολιτισμένη χριστιανική Ευρώπη την έρημον Ελληνικήν Κρήτην μας, όπως βούλεται».

(Ιστορικό Αρχείο Δήμον Αρχανών)

Στην επανάσταση του 1897 πολέμησαν ως εθελοντές και φοιτητές

του Πανεπιστημίου Αθηνών. Εδώ η σφραγίδα του Ιερού Φοιτητικού Λόχου Ηρακλειωτών, με το σύνθημα 'Ενωσις ή Θάνατος'. (Θεοχ. Δετοράκης, Σφραγίδες Κρητικής Ελευθερίας, αρ. 67)

7. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 και η λύση της αυτονομίας

Η ενεργός ανάμειξη της Ελλάδας στην επανάσταση της Κρήτης ήταν η αφορμή του ατυχούς ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Η Ελλάδα υποχρεώθηκε να ανακαλέσει τις δυνάμεις της από την Κρήτη (21 Απριλίου) και το κρητικό όνειρο για την ένωση φάνηκε να διαψεύδεται για μια ακόμη φορά. Έτσι, οι ηγέτες των Κρητών αποφάσισαν να δεχθούν την προτεινόμενη από τις Μεγάλες Δυνάμεις λύση της αυτονομίας, την οποία ως τότε απέρριπταν κατηγορηματικά.

Τα πιο ακανθώδη σημεία στην πρόταση των Μεγάλων Δυνάμεων ήταν η μορφή του νέου πολιτεύματος και, κυρίως, το πρόσωπο του πρώτου ηγεμόνα. Οι Κρήτες ζητούσαν να είναι Ευρωπαίος «διότι μόνον Ευρωπαίος Κυβερνήτης θα κέκτηται και εξωτερικός το αναγκαίον κύρος, όπως υποστηρίξει τελεσφόρως την αυτονομίαν του τόπου κατά ενδεχομένην επέμβασιν και επιβουλήν της Πύλης». Στο πρόσωπο όμως κοινής αποδοχής από την Ευρώπη δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν μεταξύ τους οι Μ. Δυνάμεις, και έτσι πρότειναν και επέβαλαν ως Ύπατο Αρμοστή τον πρίγκιπα Γεώργιο, δευτερότοκο γιο του βασιλιά Γεωργίου Α' της Ελλάδας.

Τα όπλα είχαν πλέον σιγήσει, αλλά δεν είχαν κατατεθεί. Στις επανειλημμένες εκκλήσεις και πιέσεις των Ναυάρχων των Μ. Δυνάμεων για αφοπλισμό, οι Κρήτες έθεταν ως απαραίτατο όρο και προϋπόθεση την απομάκρυνση από την Κρήτη του τουρκικού στρατού, ο οποίος ήταν το σύμβολο της τουρκικής κατοχής αλλά και το στήριγμα των ατάκτων και των Τουρκοκρητών. Η Κρήτη τέθηκε υπό διεθνή προστασία με διανομή των περιφερειών της μεταξύ των Δυνάμεων. Την περιοχή

των Χανίων ανέλαβαν Γάλλοι, του Ρεθύμνου Ρώσοι, του Ηρακλείου Άγγλοι και του Λασιθίου Ιταλοί. Η Εκτελεστική Επιτροπή της Κρήτης εργάστηκε σκληρά για την οργάνωση των επιμέρους θεμάτων της διοίκησης του νησιού, σε στενή συνεργασία με τις κατά τόπους επαναστατικές επιτροπές και υπό την εποπτεία και την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων. Το πρόβλημα ήταν η ομαλή μετάβαση της εξουσίας στο πρόσωπο του Ύπατου Αρμοστή.

Το Εκτελεστικόν της Κρήτης. Στο μέσον της πρώτης σειράς ο Πρόεδρος του Εκτελεστικού Ιω. Σφακιανάκης και δεξιά του ο Ελ. Βενιζέλος.

Γερμανική γελοιογραφία που σατυρίζει τις δολοπλοκίες της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Ο τίτλος της είναι «Ο Κρητικός Λαβύρινθος». Εικονίζεται η Ευρώπη να κόβει το μίτο, που ο βασιλιάς της Ελλάδας χρειάζεται, για να βγει από τον Κρητικό Λαβύρινθο, στην είσοδο του οποίου υπάρχει η απαγορευτική επιγραφή: «Κρήτη. Η είσοδος στο Λαβύρινθο απαγορεύεται». Πάνω η Πελοπόννησος σαν χέρι της Ελλάδας, που τεντώνει να αρπάξει το γεμάτο αγκάθια σώμα της Κρήτης.

8. Η μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου και η λύση του Κρητικού Ζητήματος

Για την ομαλή μετάβαση της εσωτερικής διοίκησης της Κρήτης από το σουλτανικό σύστημα στο νέο καθεστώς της αυτονομίας, έπρεπε να εγκατασταθούν στις διάφορες θέσεις οι νέοι υπάλληλοι του Εκτελεστικού της Κρήτης. Καθώς απόσπασμα του αγγλικού στρατού εγκαθιστούσε στο Ηράκλειο τους φορολογικούς υπαλλήλους το πρωί της 25ης Αυγούστου 1898, εξαγριωμένοι Τούρκοι, με την παρότρυνση των τουρκικών στρατιωτικών και διοικητικών αρχών, κινήθηκαν σε μια πρωτοφανούς αγριότητας σφαγή του άμαχου πληθυσμού, σε εμπρησμούς και λεηλασίες σπιτιών και καταστημάτων των χριστιανών. Μεταξύ των θυμάτων ήταν και ο Λυσίμαχος Καλοκαιρινός, Υποπρόξενος της Αγγλίας στο Ηράκλειο, καθώς και 17 Άγγλοι στρατιώτες. Ο αγγλικός στόλος αναγκάστηκε να κανονιοβολήσει την πόλη, ολοκληρώνοντας την καταστροφή.

Η μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου επέσπευσε τη λύση του Κρητικού Ζητήματος. Τα διεθνή ειδησεογραφικά πρακτορεία παρουσίασαν το δράμα της πόλης του Ηρακλείου με τα μελανότερα χρώματα και δημοσίευσαν καταλόγους των θυμάτων και των προσφύγων.

Η πόλη τέθηκε υπό την αυστηρή επιτήρηση των στρατευμάτων των Μ. Δυνάμεων και άρχισαν ανακρίσεις για την ανεύρεση και τιμωρία των πρωταίτιων. Το Εκτελεστικό της Κρήτης απηύθυνε αγωνιώδεις εκκλήσεις προς τον κρητικό λαό, σε μια προσπάθεια να συγκρατήσει τα εξημμένα πνεύματα, να ελέγξει με ψυχραιμία την κατάσταση και να επισπεύσει την τιμωρία των ενόχων, ικανοποιώντας το περί δικαίου αίσθημα του χριστιανικού στοιχείου.⁶ Η διαδικασία της τιμωρίας των ενόχων άρχισε στις 8 Σεπτεμβρίου 1898. Απαγχονίστηκαν 17 σημαίνοντες τουρκοκρητικοί, που θεωρήθηκαν

πρωταίτιοι και υποκινητές των βιαιοπραγιών, ενώ πολλοί άλλοι καταδικάστηκαν σε πολυετείς φυλακίσεις και εξορίες.

6. Ο Πρόεδρος του Εκτελεστικού Ιω. Σφακιανάκης προς τους χριστιανούς της Κρήτης (7/9/1898):

«Η στάσις μας πρέπει να είναι αυστηρώς αμυντική. Έχομεν μέγα συμφέρον να μη διαταράξωμεν την αρξαμένην ενέργειαν των Δυνάμεων, αλλά να αναμείνωμεν ησύχως το αποτέλεσμα και τότε να αποφασίσωμεν μετά ψυχραιμίας τον δρόμον που θα βαδίσωμεν...».

Έγγραφο του Μητροπολίτη Κρήτης Ευμένιου Ξηρουδάκη προς τον πρόξενο της Αγγλίας Sir Alfred Billioti:

«...δηλούμεν τη Υμετέρα Εξοχότητι ότι καίτοι πολυάριθμοι χριστιανοί από τοσούτων ημερών έχουσι συγκεντρωθή ενταύθα, εις ουδέν απολύτως διάβημα κατ' ουδενός μουσουλμάνου ούτε στρατιώτου ούτε πολίτου έχουσι προβή, ει και βαρέως φέρουσι και υπερμέτρως αλγούσι επί ταις του Ηρακλείου τραγικαίς σκηναίς, όπερ δεικνύει ότι βαθέως συναισθάνονται το κρίσιμον των περιστάσεων και συνάμα την απόλυτον πεποίθησιν επί την παροιμιώδη αγγλικήν αυστηρότητα και δικαιοσύνην...».

Παράλληλα με την τιμωρία των πρωταιτίων, οι Μεγάλες Δυνάμεις αποδέχθηκαν το πάγιο αίτημα των χριστιανών της Κρήτης για την απομάκρυνση του τουρκικού στρατού, παρά τις πολλές επιφυλάξεις και τις παρελκυστικές κινήσεις της αγγλικής διπλωματίας.

Ο δρόμος προς την ελευθερία είχε ανοίξει. Στις 2 Νοεμβρίου 1898 και ο τελευταίος Τούρκος στρατιώτης

εγκατέλειπε οριστικά την Κρήτη. Στις 5 Νοεμβρίου 1898 οι Κρήτες κατέθεσαν τα όπλα, υπακούοντας στην εντολή του Εκτελεστικού, για να διευκολυνθεί η ομαλή μεταβίβαση της εξουσίας στον εντολοδόχο των Μεγάλων Δυνάμεων πρίγκιπα Γεώργιο, ο οποίος έφτασε στην Κρήτη ένα μήνα αργότερα, στις 9 Δεκεμβρίου 1898.

Μια εικόνα της καταστροφής του Ηρακλείου την 25η Αυγούστου 1898

Η μακραίωνη περίοδος της τουρκοκρατίας στην Κρήτη είχε τελειώσει. Το παρακάτω ιστορικό στιχούργημα της εποχής εκφράζει με τρόπο λιτό τη λαϊκή συγκίνηση για την οριστική απαλλαγή της Κρήτης από τη σουλτανική κυριαρχία:

Εσιγανέψαν οι καιροί κι επάψαν οι γι-ανέμοι,
Πάψαν και σένα οι στράτες σου, σουλτάνο, αφού την Κρή-
τη.

Στην Κρήτη μπλιό σου δεν πατείς,
στην Κρήτη δε διαβαίνεις,
μόνο στην Κόκκινη Μηλιά...

Λιθογραφία του 1898, με τίτλο: «Η ανάστασις της Κρήτης». Εικονίζονται από αριστερά: Ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ, ο Πρόεδρος του Εκτελεστικού Κρήτης Ιωάννης Σφακιανάκης, ο βασιλιάς Γεώργιος Α', ο τσάρος της Ρωσίας Νικόλαος Β', η βασίλισσα Βικτωρία της Αγγλίας, η Κρήτη, ο Πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας Φέλιξ Φωρ, ο βασιλιάς της Ιταλίας Ουμβέρτος και ο λαός της Κρήτης που συντρίβει τις αλυσίδες της δουλείας. (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο)

Κρητικόν Πάνθεον. Λιθογραφία του 1898. Η Ελλάδα στεφανώνει την Κρήτη. Σχηματική εξεικόνιση των αγωνιστών της Κρητικής ελευθερίας στη σειρά των επαναστάσεων από το 1770 -1897. (Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. Ηράκλειο)

Ε. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ Η ΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Η οργάνωση της Κρητικής Πολιτείας

Η σημαία της Κρητικής πολιτείας

Μέσα σε μια απεριγράπτη φρενίτιδα ενθουσιασμού ο εντολοδόχος των Μεγάλων Δυνάμεων πρίγκιπας Γεώργιος ανέλαβε τα καθήκοντά του στις 9 Δεκεμβρίου 1898. Ο Γάλλος Ναύαρχος Ποττιέ, υπό την ιδιότητά του ως Προέδρου του Συμβουλίου των Ναυάρχων, παρέδωσε επίσημα στο Γεώργιο τη διοίκηση της Κρήτης. Τα πλοία των Δυνάμεων της Διεθνούς Προστασίας χαιρέτισαν τη σημαία της Κρητικής Πολιτείας και ο Ύπατος Αρμοστής απηύθυνε το πρώτο του διάγγελμα προς τον κρητικό λαό⁷. Η κρητική σημαία υψώθηκε στο φρούριο του Φιρκά, ενώ η τουρκική διατηρήθηκε μόνο στο φρούριο της Σούδας, ως τελευταίο σύμβολο της τουρκικής επικυριαρχίας στην Κρήτη. Το νησί τέθηκε υπό διεθνή προστασία.

7. «Θα καταβάλω πάσαν προσπάθειαν υπέρ της ευημερίας σας, θα φροντίσω να διοικηθήτε καλώς, δικαίως και αμερολήπτως, ν' αποκτήσετε ανεξαιρέτως ασφάλειαν αληθή, ην εγγυάται μόνον το κράτος του νόμου και θεσμοί λυσιτελείς...».

Οι ξένοι Ναύαρχοι αναχώρησαν την επομένη (10 Δεκεμβρίου) και αμέσως άρχισε με γοργούς ρυθμούς το δυσχερές έργο της οργάνωσης του νέου πολιτικού σχήματος, που ονομάστηκε **Κρητική Πολιτεία**. Ορίστηκε μια 16μελής Επιτροπή από 12 χριστιανούς και 4 μουσουλμάνους, για να εκπονήσει το σχέδιο του κρητικού συντάγματος, ενώ παράλληλα προχώρησαν οι πολιτικές πράξεις, χωρίς χρονοτριβή. Έναν ακριβώς μήνα μετά την εγκατάσταση του Ύπατου Αρμοστή, δημοσιεύτηκε το πρώτο σημαντικό διάταγμα «Περί συγκροτήσεως της Κρητικής Συνελεύσεως» και αμέσως προκηρύχθηκαν εκλογές για την ανάδειξη πληρεξουσίων. Στις εκλογές αυτές αναδείχθηκαν 138 χριστιανοί και 50 μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι και η Κρητική Βουλή άρχισε τις εργασίες της στις 8 Φεβρουαρίου 1899.

Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, που συντάχθηκε κατά το πρότυπο του ισχύοντος τότε ελληνικού συντάγματος, αφού εγκρίθηκε από το Συμβούλιο των Πρέσβων των Προστάτιδων Δυνάμεων στη Ρώμη, τέθηκε αμέσως σε εφαρμογή. Λίγες ημέρες αργότερα συγκροτήθηκε και ορκίστηκε η πρώτη κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας, στην οποία Υπουργός Δικαιοσύνης ορίστηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

Χάρτης Διεθνούς Προστασίας

Ο Ύπατος Αρμοστής της Κρήτης Πρίγκιπας Γεώργιος με τους Ναυάρχους των Μ. Δυνάμεων, ευθύς μετά την ανάληψη των καθηκόντων του (9 Δεκεμβρίου 1898)

2. Η περίοδος της δημιουργίας

Η πρώτη κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας εργάστηκε με ζήλο και απέδωσε σε σύντομο χρονικό διάστημα σημαντικό έργο. Εξέδωσε πολύ γρήγορα νόμους και διατάγματα, έκοψε κρητικό νόμισμα (την κρητική δραχμή), ίδρυσε την Κρητική Τράπεζα, οργάνωσε ταχυδρομική υπηρεσία και Χωροφυλακή με Ιταλούς αξιωματικούς και υπαξιωματικούς (καραμπινιέρους). Ιδιαίτερη ήταν η μέριμνα για την εκπαίδευση και τη δημόσια υγεία. Αντιμετωπίστηκε το μεγάλο πρόβλημα της λέπρας, που είχε προσλάβει ενδημική μορφή στις πόλεις και τα χωριά της Κρήτης, με την οργάνωση του λεπροκομείου της Σπιναλόγκας (1903), ιδρύθηκαν πολλά σχολεία και διορίστηκαν δάσκαλοι.

Ένα σοβαρό ζήτημα, που επίσης αντιμετωπίστηκε με επιτυχία, ήταν το καθεστώς της τοπικής Εκκλησίας. Με τον Οργανικό Νόμο του 1900, δόθηκε λύση σε ακανθώδη εκκλησιαστικά ζητήματα, όπως ήταν η σχέση της Εκκλησίας της Κρήτης με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η εκλογή Μητροπολίτη και Επισκόπων. Το βασικό σχήμα, που ισχύει με μικρές τροποποιήσεις έως σήμερα, είναι ένα καθεστώς ημιαυτόνομης Εκκλησίας, της

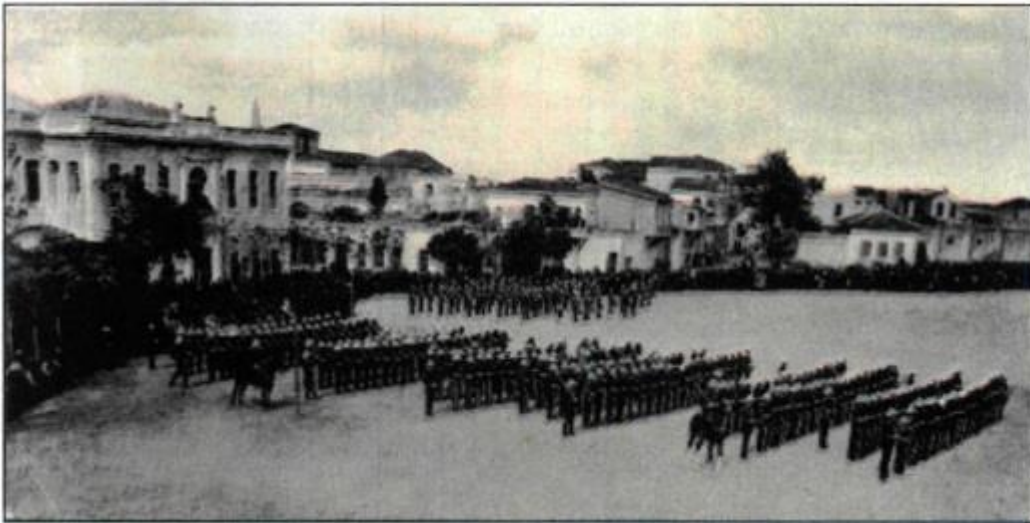
οποίας ο Προκαθήμενος εκλέγεται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Κρητική Πολιτεία εκδίδει το Διάταγμα της αναγνώρισης και εγκατάστασής του.

3. Τα πρώτα νέφη

Το θετικό και αισιόδοξο κλίμα των δύο πρώτων ετών της λειτουργίας του νέου καθεστώτος άρχισαν να σκιάζουν απειλητικά σύννεφα, τα οποία επρόκειτο να δημιουργήσουν λίγο αργότερα σοβαρή εσωτερική κρίση. Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας ήταν υπερβολικά συντηρητικό και παραχωρούσε στον Ηγεμόνα, όπως ονομάστηκε ο Ύπατος Αρμοστής, υπερεξουσίες, που εύκολα μπορούσαν να τον οδηγήσουν σε δεσποτική συμπεριφορά. Επιπλέον, η ασάφεια στον ακριβή καθορισμό αρμοδιοτήτων δημιουργούσε τριβές και προσωπικές αντιπαραθέσεις στο έργο της διοίκησης. Οι τοπικοί παράγοντες της Κρήτης, που πολέμησαν για την ελευθερία του νησιού και στήριξαν με ενθουσιασμό τον Πρίγκιπα, έβλεπαν τώρα με δυσφορία και πικρία να παραγκωνίζονται και να διορίζονται σε καίριες θέσεις Αθηναίοι σύμβουλοι του Γεωργίου, που αγνοούσαν τα κρητικά πράγματα και την ψυχολογία των Κρητών.

Αλλά το πιο σημαντικό ήταν η διαχείριση του εθνικού ζητήματος της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Στο ουσιώδες αυτό ζήτημα παρατηρήθηκε εξ αρχής διάσταση απόψεων μεταξύ του Γεωργίου και του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ο Γεώργιος πίστευε ότι η λύση του εθνικού ζητήματος θα ωρίμαζε με συνεχείς παραστάσεις και υπομνήματα προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, ενώ ο Βενιζέλος, βλέποντας τα πράγματα πρακτικότερα και ρεαλιστικότερα, θεωρούσε ότι η λύση έπρεπε να είναι σταδιακή, με βαθμιαίες κατακτήσεις. Ως πρώτη μάλιστα κατάκτηση θεωρούσε την απομάκρυνση των ξένων στρατευμάτων από τις κρητικές πόλεις και την αντικατάστα-

σή τους από ντόπια πολιτοφυλακή, με Έλληνες αξιωματικούς.

Παρέλαση Άγγλων

Η διάσταση των απόψεων στο πολιτικό ζήτημα δεν άργησε να λάβει τη μορφή προσωπικής αντιπαράθεσης. Ο Βενιζέλος είχε καταστήσει σαφές ότι δεν αναγνωρίζει στον Πρίγκιπα το δικαίωμα να διαχειρίζεται προσωπικώς το εθνικό ζήτημα της Κρήτης: «Ως ένας εκ των τριακοσίων χιλιάδων Κρητών, δεν σας εκχωρώ το δικαίωμά μου, ώστε μόνος σεις να ρυθμίζετε αυτοβούλως την εθνικήν πολιτικήν του τόπου μου!». Κακοί σύμβουλοι του Γεωργίου διοχέτευαν χαλκευμένα και συκοφαντικά κείμενα στις αθηναϊκές εφημερίδες εναντίον του Ελευθερίου Βενιζέλου, γεγονός που δημιούργησε βαρύ κλίμα διχασμού.

4. Η επανάσταση του Θερίσου (1905)

α. Τα αίτια και οι αφορμές

Η κρίση κορυφώθηκε στις 18 Μαρτίου 1901, όταν ο Γεώργιος απέλυσε τον Βενιζέλο από το αξίωμα του υπουργού. Για να υποστηρίξει τις απόψεις του στο εθνι-

κό ζήτημα της Κρήτης, ο Βενιζέλος δημοσίευσε στην εφημερίδα «Κήρυξ» των Χανίων, που ο ίδιος εξέδιδε, πέντε πολύκροτα άρθρα, με το χαρακτηριστικό τίτλο «Γεννηθήτω φως». Ο Γεώργιος ακολούθησε πολιτική αδιαλλαξίας και προχώρησε σε μέτρα περισσότερο αυταρχικά, με την απαγόρευση της ελευθεροτυπίας και με διώξεις και φυλακίσεις διακεκριμένων μελών της κρητικής αντιπολίτευσης.

Κάτω από τις συνθήκες αυτές, τα πολιτικά πράγματα στην Κρήτη οδηγήθηκαν σε πλήρες αδιέξοδο και όλες οι προσπάθειες συνδιαλλαγής των αντίπαλων πολιτικών μερίδων ναυάγησαν. Γύρω από τον Βενιζέλο συνασπίστηκαν όσοι ήταν δυσαρεστημένοι από την αυταρχική πολιτική του Πρίγκιπα και σχηματίστηκε μια ισχυρότατη «**Ηνωμένη Αντιπολίτευσις**». Έμπιστοι συνεργάτες του Βενιζέλου ήταν ο Κ. Φούμης και ο Κ. Μάνος. Οι τρεις αυτοί αποτέλεσαν μια τριανδρία, που δεν δίστασε να προχωρήσει σε δυναμική αναμέτρηση με τον Πρίγκιπα.

Στο τέλος του 1904 έληξε η περίοδος της Γενικής Συνέλευσης και προκηρύχθηκαν εκλογές για την ανάδειξη 64 βουλευτών. Σύμφωνα με το σύνταγμα, 10 ακόμη θα διορίζονταν απευθείας από τον Πρίγκιπα. Η αντιπολίτευση αποφάσισε να μη συμμετέχει στις εκλογές αυτές, κατήγγειλε τα ανελεύθερα μέτρα του Πρίγκιπα και κάλεσε το λαό σε αποχή. Η κατάσταση εκτραχύνθηκε στις 26 Φεβρουαρίου 1905, όταν η τριανδρία της αντιπολίτευσης και 15 άλλοι επιφανείς πολιτευτές συνέταξαν και υπέγραψαν προκήρυξη, με την οποία ζητούσαν μεταβολή του συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας. Η προκήρυξη αυτή είναι το πρώτο επίσημο επαναστατικό κείμενο, το προμήνυμα της επανάστασης του Θερίσου.⁸

8. Η προκήρυξη της αντιπολίτευσης

«Οι υπογεγραμμένοι, αποτελούντες την ηνωμένην εν Κρήτη αντιπολίτευσιν, συνελθόντες εν Χανίοις τη 26η Φεβρουαρίου 1905, αποσκοπούντες εις την εκπλήρωσιν του Εθνικού Προγράμματος, αποφασίζομεν: α) Πρώτον και κύριον μέλημα ημών έστω η επίτευξις του από αιώνων επιδιωκομένου σκοπού της ενώσεως της Κρήτης μετά της ελευθέρας Ελλάδος, β) Αδυνάτου αποβαίνοντος του σκοπού τούτου, θέλομεν επιδιώξει την πολιτικήν προσέγγισιν της πατρίδος μας προς την ελεύθερον Ελλάδα, μεταβαλλομένης από διεθνούς απόψεως της σημερινής καταστάσεως, γ) Μη εκπληρουμένου μηδέ του σκοπού τούτου θέλομεν επιδιώξει την αναθεώρησιν του ημετέρου συντάγματος κατά το πρότυπον του ελληνικού, όπως απαλλαγή ο τόπος του δεσποτισμού. Του προγράμματος τούτου την πραγμάτωσιν θέλομεν επιδιώξει και δι' ενόπλων λαϊκών συναθροίσεων. Εν ταις ενεργείαις ημών δεν θέλομεν επιδιώξει προσωπικήν μεταβολήν, αλλ' επελθούσης τοιαύτης θέλομεν αποκρούσει παντί σθένει και διά των όπλων έτι πάντα μη Έλληνα κυβερνήτην».

Όλοι πλέον είχαν πεισθεί ότι μια ένοπλη εξέγερση ήταν επί θύραις. Οι υπηρεσίες του Πρίγκιπα είχαν συγκεντρώσει πληροφορίες, ενώ η ενωμένη αντιπολίτευση άφηνε σκόπιμα να διαρρεύσει η πληροφορία ότι πιθανή ημέρα εξέγερσης θα ήταν η 14η Μαρτίου. Στο ενδιάμεσο διάστημα άρχισαν να συρρέουν με μεγάλη μουσικότητα ομάδες ενόπλων στο Θέρισο. Ο Βενιζέλος και οι συνεργάτες του είχαν επιλέξει το χωριό αυτό ως έδρα της επανάστασης, γιατί ήταν κοντά στα Χανιά και επίσης ήταν περιοχή δυσπρόσιτη, ένα φυσικό οχυρό.

Επαναστάτες του Θερίσου (1905)

Οι επαναστάτες αιφνιδίασαν τον Ηγεμόνα και κήρυσαν την επανάσταση στις 10 Μαρτίου 1905. Το πρωί της ημέρας εκείνης βρέθηκαν τοιχοκολλημένες στους δρόμους των Χανίων προκηρύξεις, που κήρυτταν την κατάργηση της αρμοστείας, καλούσαν το λαό σε συμπάρασταση, για να πραγματοποιηθεί το όνειρο της ένωσης, και συνιστούσαν στη χωροφυλακή να μην υπακούει στις διαταγές του Πρίγκιπα. Παράλληλα, εκπρόσωποι των επαναστατών διασκορπίστηκαν σε όλη την Κρήτη, για να μεταδώσουν και να προπαγανδίσουν το επαναστατικό μήνυμα. Μέσα σε λίγες ημέρες ολόκληρη η κρητική ύπαιθρος βρισκόταν σε επαναστατικό αναβρασμό. Ψηφίσματα συμπάραστασης έφταναν από παντού, ενώ οι ισχυρότεροι παράγοντες του νησιού, ακόμη και πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου, προσχώρησαν στην επανάσταση. Ο Βενιζέλος, που ήταν ο φυσικός αρχηγός του νέου αυτού επαναστατικού κινήματος, ανέλαβε να ενημερώσει το λαό και τους αντιπροσώπους των Με-

γάτων Δυνάμεων, για τους λόγους και τους σκοπούς της επανάστασης.⁹

9. Πανηγυρικός λόγος του Ε. Βενιζέλου (25/3/1905):

«... Ευθύς εξ αρχής ονόμασαν τον Πρίγκιπα αντιπρόσωπον της Εθνικής Ιδέας εν Κρήτη. Κατά του τίτλου τούτου διεμαρτυρήθην και διαμαρτύρομαι. Η Κρήτη δεν έχει ανάγκην αντιπροσώπων της Εθνικής Ιδέας. Τίτλοι αυτής είναι οι αγώνες της. Εδέχθημεν τον Ὑπατον Αρμοστήν μόνον ως κομίζοντα τον αρραβώνα της ενώσεως της Κρήτης μετά της Ελλάδος. Αλλ' ο αρραβών διήρκεσε τόσον πολύ, ώστε το στάδιον της μνηστείας κατήντησεν απεχθές, καθ' όσον δεν επήλθεν η πρόοδος η προσδοκωμένη και συμφυής προς την απόκτησιν της ελευθερίας. Υπό το απεχθές τούτο καθεστώς παρενεβλήθησαν παρεξηγήσεις, αίτινες το κατέστησαν απεχθέστερον. Καθ' έκαστον ταξίδιον του Πρίγκιπος επιστεύετο ότι θα γίνη η ένωσις. Παρήλθον ήδη έξ έτη. Ἦτο φυσικόν ο Κρητικός Λαός να προσφύγη άπαξ έτι εις τα όπλα, όπως καταστήση εναργεστέραν την ανάγκην της εθνικής του αποκαταστάσεως. Υπάρχουν οι φρονούντες ότι το κίνημα τούτο είναι άκαιρον. Δεν έχει, άραγε, αναγνωρισθή ότι η μόνη λύσις του Κρητικού Ζητήματος είναι η ένωσις της Κρήτης μετά του Βασιλείου της Ελλάδος; Την ένωσιν, λέγουν, θα την κάμη μόνον όταν θελήση ο υιός του βασιλέως της Ελλάδος! Διαμαρτύρομαι και κατά της αντιλήψεως αυτής. Δεν δυνάμεθα να αναθέσωμεν το εθνικόν μας μέλλον εις μίαν οικογένειαν...».

β. Η αντίδραση τον Πρίγκιπα

Η έκρηξη και η ταχύτατη επέκταση της επανάστασης καταθρούβησε, όπως ήταν φυσικό, όχι μόνο τον

Πρίγκιπα και το περιβάλλον του, αλλά και την ελληνική κυβέρνηση και τις Προστάτιδες Δυνάμεις. Ο Πρίγκιπας προχώρησε στη λήψη σπασμωδικών μέτρων. Με αυστηρή προειδοποίηση έδινε στους επαναστάτες προθεσμία 36 ωρών, να καταθέσουν τα όπλα. Όταν η προθεσμία αυτή παρήλθε, κήρυξε, με τη συγκατάθεση των Μεγάλων Δυνάμεων, το στρατιωτικό νόμο σε όλη την Κρήτη. Η Κρητική Βουλή, που ενεργούσε κατά τις εντολές του αρμοστειακού περιβάλλοντος, αφού δεν υπήρχε αντιπολίτευση, ψήφισε το νόμο «Περί ιδρύσεως σώματος δημοφρουρών», οι οποίοι θα στήριζαν την έννομη τάξη. Αυτούς τους αποκαλούσαν οι επαναστάτες «ροπαλοφόρους». Στην Κρήτη υπήρχαν πια δύο κυβερνήσεις, του Αρμοστή στα Χανιά και των επαναστατών στο Θέρισο. Η διάσπαση ήταν πλήρης και η απειλή εμφύλιου πολέμου ήταν πλέον ορατή.

Λιθογραφία αφιερωμένη στην Επανάσταση του Θερίσου

Το βασιλικό περιβάλλον στην Αθήνα ανησυχούσε για τις εξελίξεις στην Κρήτη και πίεζε την ελληνική κυ-

βέρνηση να καταδικάσει το κίνημα του Θερίσου. Ο πρωθυπουργός Δηλιγιάννης κάλεσε στις 12 Μαρτίου τους αντιπροσώπους του αθηναϊκού τύπου και προέβη σε σκληρές δηλώσεις κατά του Βενιζέλου και των συνεργατών του. Εντούτοις, το κίνημα έβρισκε θετική ανταπόκριση στο κοινό αίσθημα και οι περισσότερες αθηναϊκές εφημερίδες το υποστήριζαν ανοιχτά.

γ. Η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων και οι διπλωματικοί ελιγμοί του Ελ. Βενιζέλου

Οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν τήρησαν ενιαία στάση έναντι των επαναστατών. Οι περισσότερες ανέμεναν τις εξελίξεις και μόνο η Ρωσία υποστήριζε φανερά τον Πρίγκιπα. Ρωσικό πολεμικό κανονιοβόλησε επανειλημμένα τις θέσεις των επαναστατών στο Θέρισο, χωρίς όμως κανένα αποτέλεσμα. Ο Βενιζέλος είχε σωστά εκτιμήσει τη διεθνή πολιτική και ήταν βέβαιος ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις ήταν αδύνατο να συμφωνήσουν στην τήρηση ενιαίας στάσης έναντι του κινήματος. Αρκούσε και μια μόνο διαφωνία, για να ματαιωθεί η συντονισμένη δράση των ξένων στρατευμάτων. Εξάλλου, οι Δυνάμεις δεν μπορούσαν να παραβλέψουν τον κίνδυνο εμφύλιου πολέμου, που θα γενικευόταν στην Κρήτη με αφορμή τη δική τους ανάμειξη. Ο παλαίμαχος πολιτικός Ιωάννης Σφακιανάκης, σε πάνδημο συλλαλητήριο στο Ηράκλειο (21 Μαρτίου) μίλησε ανοικτά για την απαράδεκτη ξένη ανάμειξη και κάλεσε το λαό σε καθολική συμπάρασταση προς τους επαναστάτες.¹⁰

10. Ο Ι. Σφακιανάκης στον Κρητικό λαό:

«Υπάρχει κανείς από σας, υπάρχει κανείς Κρης, υπάρχει κανείς Έλληνα, έχων τοιαύτην κατασκευήν νεύ-

ρων, ώστε να δύναται να μένη απαθής, όταν μανθάνη ότι στρατιώται ξένοι πρόκειται να κτυπήσουν αδελφούς, οι οποίοι άλλο δεν ζητούν παρά εκείνο το οποίον όλοι ημείς χιλιάκις εζητήσαμεν; Προτείνω να εκφρασθή ανενδοιάστως το φρόνημα των παρόντων και να δηλωθή προς τας Δυνάμεις, ότι, εις την προκειμένην περίστασιν, πάντες οι Κρήτες συντάσσονται, ψυχή και σώματι μετά των εν Θερίσω».

Στο μεταξύ, η επανάσταση είχε αποκτήσει ισχυρά ερείσματα σε όλη την Κρήτη. Οργανώθηκε «Προσωρινή Κυβέρνησες της Κρήτης» στο Θέρισο, με πρόεδρο τον Ελ. Βενιζέλο και υπουργούς τους Κ. Φούμη και Κ. Μάνο. Η κυβέρνηση προέβη στην έκδοση γραμματίων για εσωτερικό πατριωτικό δάνειο 100.000 δραχμών, οργάνωσε υπηρεσίες οικονομικών, συγκοινωνιών και διοίκησης, τύπωσε γραμματόσημα και εξέδιδε την εφημερίδα, «Το Θέρισο». Η χωροφυλακή, που υποστήριζε τον Πρίγκιπα, δεν ήταν σε θέση να ελέγχει τα πράγματα, καθώς μάλιστα πολλοί χωροφύλακες αυτομόλησαν προς τους επαναστάτες.

Η κρίση μετατοπίστηκε στο πεδίο της διπλωματίας και αναζητήθηκε πολιτική λύση. Οι αντιπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων, εκτιμώντας την κατάσταση που διαμορφώθηκε στο νησί, με φανερή την πτώση της δημοτικότητας του Πρίγκιπα, αλλά και με την καθολική σχεδόν αποδοχή των επαναστατικών ιδεών από το λαό, κινήθηκαν προς εξομάλυνση της κρίσης με διαπραγματεύσεις. Ήταν αυτό ακριβώς που προέβλεψε ο Βενιζέλος, ότι ο επαναστατικός αγώνας τον οποίο ανέλαβε «απέδειξεν ότι η διπλωματία εις των ζητημάτων των υποδούλων λαών την λύσιν προβαίνει μόνον όταν ταύτα τίθενται προ αυτής υπό την οξυτάτην μορφήν της εθνικής εξεγέρσεως...».

Τα πρώτα υπομνήματα των επαναστατών προς τους εκπροσώπους των Δυνάμεων έθεταν ως ανυποχώρητη βάση συζήτησης το ενωτικό ζήτημα. Νωρίς όμως κατέστη σαφές ότι οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις δεν ήταν ακόμη έτοιμες για τη λύση αυτή και ο Βενιζέλος, σταθμίζοντας πάντοτε την υφισταμένη κατάσταση, άρχισε να σχεδιάζει τις υποχωρήσεις του, για να εξασφαλίσει τα μεγαλύτερα δυνατά κέρδη. Στόχος του ήταν να δημιουργηθεί προς το παρόν και στην Κρήτη ένα καθεστώς ανάλογο με εκείνο της Ανατολικής Ρωμυλίας, ουσιαστικά ελεύθερο, με σκιώδη σουλτανική επικυριαρχία.

Στιγμιότυπο από το μεγάλο συλλαλητήριο στα Χανιά (20 Απριλίου 1905)

δ. Το τέλος της επανάστασης του Θερίσου και ο θρί- αμβος της πολιτικής του Ελευθερίου Βενιζέλου

Η επιμονή των επαναστατών στον ένοπλο αγώνα και η παράταση της έκρυθμης κατάστασης, που απει-

λούσε με κατάρρευση την οικονομική και πολιτική υπόσταση της Κρήτης, ανάγκασε τις Προστάτιδες Δυνάμεις να αποστείλουν αυστηρό τελεσίγραφο προς τους επαναστάτες στις 2 Ιουλίου 1905. Οι Γενικοί Πρόξενοι των Δυνάμεων, οι οποίοι υπέγραψαν αυτήν τη διακοίνωση, καθιστούσαν σαφές ότι δεν μπορούσαν να μεταβάλουν το πολιτικό καθεστώς του νησιού. Διαβεβαίωναν όμως ότι θα επιφέρουν ουσιώδεις εσωτερικές μεταρρυθμίσεις, που θα βελτίωναν θεαματικά την κατάσταση, υπό το ρητό όρο ότι εντός 15 ημερών οι επαναστάτες όφειλαν να καταθέσουν τα όπλα, με παράλληλη χορήγηση γενικής αμνηστίας.

Οι διαπραγματεύσεις ήταν σκληρές και διήρκεσαν όλο το καλοκαίρι του 1905. Η τελική συμφωνία υπογράφηκε από τον Ελ. Βενιζέλο στις 2 Νοεμβρίου 1905 στο μοναστήρι των Μουρνιών Κυδωνιάς. Εξασφαλίστηκε γενική αμνηστία και οι Μ. Δυνάμεις δεσμεύτηκαν να επεξεργαστούν ένα χάρτη νέων παραχωρήσεων στον κρητικό λαό, αρνούμενες πάντως να επιτρέψουν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.

Το κίνημα του Θερίσου δεν πέτυχε πλήρως τους στόχους του, αλλά έδωσε νέα ισχυρή ώθηση στο Κρητικό Ζήτημα και προκάλεσε θετικές εξελίξεις. Διεθνής Επιτροπή που ήλθε στην Κρήτη το Φεβρουάριο 1906, ανέλαβε να εξετάσει την κατάσταση και τους όρους λειτουργίας του αρμοστειακού καθεστώτος και να υποβάλει σχετική έκθεση. Έπειτα από μακρότατες και επίπονες διαβουλεύσεις με τον Ελ. Βενιζέλο και με την Ελληνική Κυβέρνηση, οι Μεγάλες Δυνάμεις κατέληξαν σε μια νέα ρύθμιση του Κρητικού Ζητήματος. Το οριστικό κείμενο των μεταρρυθμίσεων προέβλεπε την οργάνωση Κρητικής Χωροφυλακής με εντελώς νέο σχήμα, την ίδρυση Κρητικής Πολιτοφυλακής, με Έλληνες αξιωματικούς που προηγουμένως θα παραιτούνταν από τον ελληνικό στρατό, και την ανάκληση των ξένων στρατευ-

μάτων, μετά την αποκατάσταση της εσωτερικής γαλήνης στην Κρήτη.

Η πολιτική του Βενιζέλου είχε θριαμβεύσει. Αμέσως έπειτα συγκροτήθηκε η Β' Συντακτική Συνέλευση, για την εκπόνηση νέου συντάγματος, και η πρώτη πράξη της ήταν η έκδοση ενωτικού ψηφίσματος, μέσα σε ατμόσφαιρα συμφιλίωσης και εθνικής έξαρσης. Με νέα απόφασή τους οι Δυνάμεις παραχωρούσαν στο βασιλιά των Ελλήνων Γεώργιο Α' το δικαίωμα να διορίζει εκείνος τον Ύπατο Αρμοστή της Κρήτης (14 Αυγούστου 1906). Το νησί είχε ουσιαστικά καταστεί μια ιδιότυπη ελληνική επαρχία.

Μετά τις εξελίξεις αυτές, ο Πρίγκιπας Γεώργιος δεν μπορούσε πια να παραμένει στην Αρμοστεία της Κρήτης. Παρά τις επίμονες παρακλήσεις των αντιβενιζελικών φίλων του, εκείνος υπέβαλε την παραίτησή του (12 Σεπτεμβρίου 1906) και αναχώρησε από την Κρήτη. Ο βασιλιάς της Ελλάδας Γεώργιος Α' υπέδειξε ως νέο Ύπατο Αρμοστή τον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Το Κρητικό Ζήτημα είχε πλέον εισέλθει στη φάση της οριστικής του επίλυσης.

5. Η αρμοστεία του Αλέξανδρου Ζαΐμη (1906-1908)

Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης, έμπειρος πολιτικός, πρώην πρωθυπουργός της Ελλάδας και μετέπειτα Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας, ανέλαβε τα καθήκοντα του στις 18 Σεπτεμβρίου 1906. Η πολιτική ομαλότητα επανήλθε στην ταραγμένη Κρήτη και μια νέα περίοδος δημιουργίας εγκαινιάστηκε. Η οικονομία βελτιώθηκε, η δημόσια διοίκηση αναδιοργανώθηκε και καταβλήθηκε ιδιαίτερη φροντίδα για την οργάνωση της δημόσιας υγείας και της παιδείας.

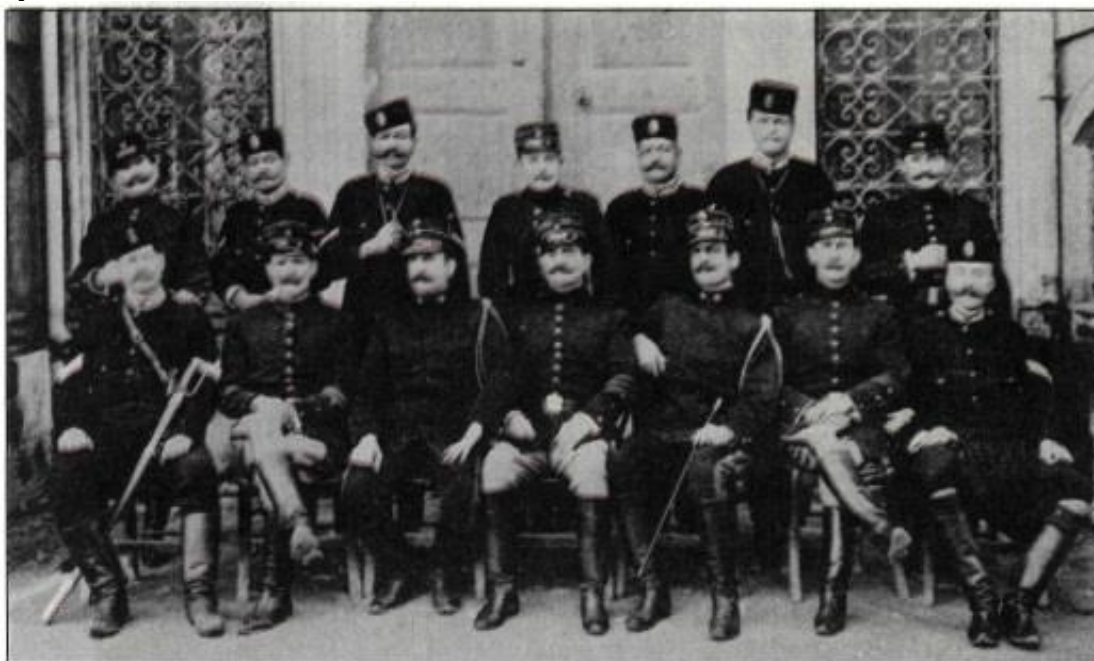
Ο Αλέξανδρος
Ζαΐμης, Υπάτος
Αρμοστής Κρήτης
(1906-1908)

Το πιο σημαντικό είναι ότι οργανώθηκε για πρώτη φορά η Πολιτοφυλακή της Κρήτης, δηλαδή ο πρώτος στρατός του νησιού (1907), που εξελίχθηκε σε αξιόλογη δύναμη, όπως φάνηκε αργότερα στους Βαλκανικούς πολέμους 1912 - 1913. Η παρουσία των ξένων στρατευμάτων κατέστη πλέον περιττή και οι Μ. Δυνάμεις αποφάσισαν να εκκενώσουν την Κρήτη μέσα σε ένα χρόνο, με μόνη εγγύηση την ασφάλεια των μουσουλμάνων της νήσου. Ένα ευχαριστήριο Ψήφισμα της Κρητικής Βουλής (21 Μαΐου 1908) προς τις Μ. Δυνάμεις ήταν η επίσημη πολιτική πράξη της χειραφέτησης της Κρήτης από την προστασία των Μ. Δυνάμεων. Το νησί έπρεπε πλέον να κινείται με τις δικές του δυνάμεις στη διαχείριση του Κρητικού Ζητήματος.

6. Η κατάλυση της Αρμοστείας στην Κρήτη. Το πρώτο ενωτικό Ψήφισμα των Κρητών

Δύο μεγάλα εξωτερικά γεγονότα ήρθαν να ταραξουν πάλι την πορεία των κρητικών πραγμάτων: η προσάρτηση της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης από την Αυστρία και η ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε βασίλειο, με ταυτόχρονη προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας.

Η ελληνική κυβέρνηση του Γ. Θεοτόκη υπέδειξε στους Κρήτες την ανάγκη λαϊκών κινητοποιήσεων, για την κήρυξη της ένωσης με την Ελλάδα. Σε λαϊκή συγκέντρωση στα Χανιά εγκρίθηκε ομόφωνα το πρώτο ψήφισμα της ένωσης και η Κρητική Κυβέρνηση εξέδωσε με τη σειρά της επίσημο Ψήφισμα (24 Σεπτεμβρίου 1908).¹¹

Αξιωματικοί της Πολιτοφυλακής Κρήτης

11. Το Ψήφισμα της 24ης Σεπτεμβρίου 1908:

«Η Κυβέρνησις της Κρήτης, διερμηνεύουσα το αναλλοίωτον φρόνημα του Κρητικού Λαού, κηρύσσει την ανεξαρτησίαν της Κρήτης και την ένωσιν αυτής μετά της Ελλάδος, όπως μετ' αυτής αποτελέση αδιαίρετον και αδιάσπαστον Συνταγματικόν Βασίλειον. Παρακαλεί την Α.Μ. τον Βασιλέα ν' αναλάβη την διακυβέρνησιν της νήσου. Δηλοί ότι μέχρι τούτου θέλει συνεχίσει να κυβερνά την νήσον εν ονόματι της Α.Μ. του Βασιλέως των Ελλήνων, κατά τους νόμους του Ελληνικού Βασιλείου. Εντέλλεται εις τας Αρχάς της νήσου, όπως, συμφώνως τω Ψηφίσματι τούτω, εξακολουθήσωσι ν' ασκώσι τα καθήκοντα της υπηρεσίας των».

7. Τα γεγονότα των ετών 1909-1913

Υποστολή της
αγγλικής Σημαίας

Παρά τις έντονες διαμαρτυρίες της Τουρκίας, οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν αντέδρασαν δυναμικά και φάνηκαν να αποδέχονται σιωπηρά τις νέες εξελίξεις. Δεν προχώρησαν όμως σε καμιά επίσημη αναίρεση του πολιτικού καθεστώτος, όπως το είχαν υπογράψει το 1898. Όταν όμως υψώθηκε στο φρούριο του Φιρκά η ελληνική σημαία, οι Μ. Δυνάμεις απαίτησαν αμέσως την υποστολή της. Η Κυβέρνηση της Κρήτης δεν υπάκουσε και παραιτήθηκε. Και καθώς δεν βρέθηκε Κρητικός να υποστείλει την ελληνική σημαία, οι Μ. Δυνάμεις αποβίβασαν στρατιωτικό άγημα, το οποίο απέκοψε τον ιστό της.

Το πολιτικό κενό στη διακυβέρνηση της Κρήτης μετά την παραίτηση της Προσωρινής Κυβέρνησης καλύφθηκε με προσωρινά κυβερνητικά σχήματα, έως τις εκλογές του Μαρτίου 1910. Το κόμμα του Ελ. Βενιζέλου πλειοψήφησε και σχημάτισε κυβέρνηση δύο μήνες αργότερα (17 Μαΐου 1910). Για το Κρητικό Ζήτημα άνοιγε

μια νέα περίοδος, κατά την οποία ο κύριος διαχειριστής του ήταν ο Ελ. Βενιζέλος, που είχε οριστικά επιβληθεί ως η κορυφαία πολιτική προσωπικότητα στην Κρήτη.

8. Η μετάκληση του Βενιζέλου στην Αθήνα και οι επιπτώσεις στο Κοπτικό Ζήτημα

Λίγους μήνες μετά την ανάληψη της προεδρίας της Κρητικής Κυβέρνησης από τον Ελ. Βενιζέλο, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος που έλεγχε τα ελληνικά πολιτικά πράγματα μετά την επανάσταση στο Γουδί (1909), τον κάλεσε στην Αθήνα να αναλάβει την πρωθυπουργία της Ελλάδας (Σεπτέμβριος 1910). Η εξέλιξη αυτή δημιούργησε στους Κρήτες αμφιθυμικά αισθήματα. Οι περισσότεροι εξέφραζαν φόβους για την απουσία ενός ανδρός, που γνώριζε περισσότερο από κάθε άλλο να κινείται στους λαβύρινθους της ευρωπαϊκής διπλωματίας και να σώζει τις εθνικές υποθέσεις σε κρίσιμες περιστάσεις, ενώ άλλοι πίστευαν ότι από τη νέα θέση του θα μπορούσε να λύσει το Κρητικό Ζήτημα ταχύτερα και ασφαλέστερα.

Αλλά ο Βενιζέλος, ως πρωθυπουργός της Ελλάδας, με το οξύτατο πολιτικό του αισθητήριο γνώριζε ότι δεν είχε φτάσει ακόμη το πλήρωμα του χρόνου. Στις επίμονες παρακλήσεις των συμπατριωτών του Κρητών απαντούσε αρνητικά και φαινόταν δυσάρεστος. Η σταθερή άρνησή του να επιτρέψει την είσοδο Κρητών βουλευτών στο ελληνικό κοινοβούλιο προκάλεσε στην Κρήτη ισχυρές αντιδράσεις. Αναταραχή εκδηλώθηκε στα τέλη του 1911 και συγκροτήθηκε πάλι στο νησί Επαναστατική Συνέλευση (3 Ιανουαρίου 1912), ενώ άρχισαν να οργανώνονται και ένοπλα τμήματα.

9. Η οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος

Εκείνο που δεν είχε κατορθώσει να λύσει η διπλωματία, το έλυσε ο πόλεμος. Ευθύς μετά την έκρηξη των Βαλκανικών πολέμων (Οκτώβριος 1912) οι πύλες του ελληνικού Κοινοβουλίου άνοιξαν για τους Κρήτες βουλευτές, που έγιναν δεκτοί με εκδηλώσεις απερίγραπτου πατριωτικού ενθουσιασμού. Ο Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων ανέγνωσε Ψήφισμα, σύμφωνα με το οποίο «η Ελλάδα αποδέχεται όπως του λοιπού ενυπάρχη κοινόν Κοινοβούλιον δια το ελεύθερον Βασίλειον και διά την νήσον Κρήτην». Αλλά ο Βενιζέλος δεν προχώρησε περισσότερο, για να μη διαταράξει τις σχέσεις του με τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις, εν όψει και του πολέμου που είχε αρχίσει. Αρκέστηκε να αποστείλει στην Κρήτη ως Γενικό Διοικητή το φίλο του Στέφανο Δραγούμη, ο οποίος ανέλαβε τα καθήκοντά του στις 12 Οκτωβρίου 1912.

Τα γεγονότα εξελίχθηκαν ταχύτατα, καθώς ήταν πλέον ορατή η ήττα της Τουρκίας. Στην πράξη η ένωση είχε συντελεστεί και απλώς έμενε η επικύρωσή της με την υπογραφή μιας διεθνούς συνθήκης. Στις 14 Φεβρουαρίου 1913 αφαιρέθηκαν από το φρούριο της Σούδας οι σημαίες των Μ. Δυνάμεων και της Τουρκίας. Όλα τα σύμβολα της τουρκικής επικυριαρχίας, αλλά και της κηδεμονίας των Μ. Δυνάμεων, είχαν πλέον εξαφανιστεί από την Κρήτη.

Η ευτυχής για την Ελλάδα έκβαση των Βαλκανικών πολέμων έδωσε και στο Κρητικό Ζήτημα την οριστική λύση του. Με το άρθρο 4 της Συνθήκης του Λονδίνου (30 Μαΐου 1913) ο σουλτάνος παραιτήθηκε από όλα τα δικαιώματά του στην Κρήτη, την οποία παραχωρούσε στις Μ. Δυνάμεις της Ευρώπης. Με ιδιαίτερη συνθήκη ειρήνης μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας (14 Νοεμ-

βρίου 1913) ο σουλτάνος παραιτήθηκε από κάθε δικαίωμα του στην Κρήτη, η οποία έτσι εντάχθηκε στην ελληνική επικράτεια ως οργανικό και αναπόσπαστο τμήμα της. Οι Μ. Δυνάμεις αποδέχθηκαν σιωπηρά τη λύση αυτή, δηλώνοντας απλώς ότι έλαβαν γνώση των ενεργειών της ελληνικής κυβέρνησης.

Ένα μήνα αργότερα, την 1η Δεκεμβρίου 1913, κηρύχθηκε και επίσημα η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, με την παρουσία τού τότε βασιλιά Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου. Η ελληνική σημαία υψώθηκε στο ιστορικό φρούριο του Φιρκά και, στη θέση, όπου άλλοτε κυμάτιζε η τουρκική σημαία, στήθηκε μαρμάρινη επιγραφή, που έγραφε:

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΕΝ ΚΡΗΤΗ
1669-1913
ΗΤΟΙ, 267 ΕΤΗ, 7 ΜΗΝΕΣ, 7 ΗΜΕΡΑΙ
ΕΤΗ ΑΓΩΝΙΑΣ

Υποστολή της τουρκικής σημαίας

ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

A. ΑΡΧΑΙΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΠΟΙΚΙΕΣ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

1. Γεωγραφικός προσδιορισμός

Ο Πόντος ως γεωγραφική ενότητα περιελάμβανε, κατά την αρχαιότητα, την ευρεία παραλιακή χώρα του Ευξείνου Πόντου. Συμφωνά με πληροφορίες που αντλούμε από τον Ηρόδοτο, τον Ξενοφώντα και άλλους αρχαίους ιστοριογράφους, στον Πόντο από χωροταξική άποψη ανήκουν οι περιοχές ανάμεσα στο Φάση ποταμό, κοντά στον οποίο σήμερα βρίσκεται η πόλη Βατούμ της Γεωργίας, και την Ηράκλεια την Ποντική¹.

Τα εσωτερικά σύνορα εκτείνονται σε βάθος 200-300 χιλιομέτρων και οριοθετούνται από τη γεωφυσική πραγματικότητα, τις απροσπέλαστες δηλαδή οροσειρές του Σκυδίση, του Παρυάδρη και του Αντιταύρου, οι οποίες χωρίζουν τον Πόντο από την υπόλοιπη Μ. Ασία².

2. Λόγοι δημιουργίας ελληνικών αποικιών στον Πόντο

Η παρουσία Ελλήνων στην περιοχή του Πόντου χρονολογείται από την αρχαιότητα, όταν στην εποχή του Χαλκού οι Έλληνες θαλασσοπόροι αποτόλμησαν να εξερευνήσουν την επικίνδυνη θάλασσα του Εύξεινου Πόντου με τις μακρινές και απόκρημνες παραλίες της. Η αναζήτηση, κυρίως, χρυσού και άλλων μεταλλευμάτων οδήγησε πολλούς ταξιδευτές στην περιοχή, γύρω στα 1000 π.Χ., με πρώτη οργανωμένη αποστολή στην Κολχίδα, αυτήν του Ιάσονα και των Αργοναυτών. Οι περιπλανήσεις του Ορέστη στη Θοανία του Πόντου και του Οδυσσέα στη χώρα των Κιμμερίων, η εξορία του Προμηθέα στον Καύκασο και το ταξίδι του Ηρακλή στον Πόντο επιβεβαιώνουν την ύπαρξη των εμπορικών δρό-

μων στην περιοχή του Πόντου από τους μυθικούς χρόνους.

Δύο αιώνες αργότερα, το 800 π.Χ., οι προσωρινοί αρχικά εμπορικοί σταθμοί γίνονται μόνιμα οικιστικά κέντρα. Η Μίλητος ήταν η πρώτη που εγκαινίασε την αποικιακή πολιτική της στον Εύξεινο Πόντο ιδρύοντας τη Σινώπη, μια πόλη με πολλά πλεονεκτήματα λόγω του καλού λιμανιού της και της ομαλής επικοινωνίας της με τις γύρω περιοχές. Στη συνέχεια η Σινώπη ίδρυσε το 756 π.Χ. την Τραπεζούντα, την Κρώμνα, το Πτέριον, την Κύτωρο κ.ά.

Άλλος σοβαρός λόγος για τη δημιουργία ελληνικών αποικιών στον Εύξεινο Πόντο υπήρξε η ανάγκη μετακίνησης πληθυσμών από την Ελλάδα και την Ιωνία, λόγω της δημογραφικής ανάπτυξης των ελληνικών πόλεων. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει ο γεωγράφος Στράβων, η μακρινή περιοχή του Πόντου ήταν πολύ παραγωγική και πλούσια σε νερό και καλλιέργειες με αποτέλεσμα μέσα σ' έναν αιώνα να γεμίσουν με ελληνικές αποικίες οι αφιλόξενες παραλίες του Ευξεινού Πόντου.

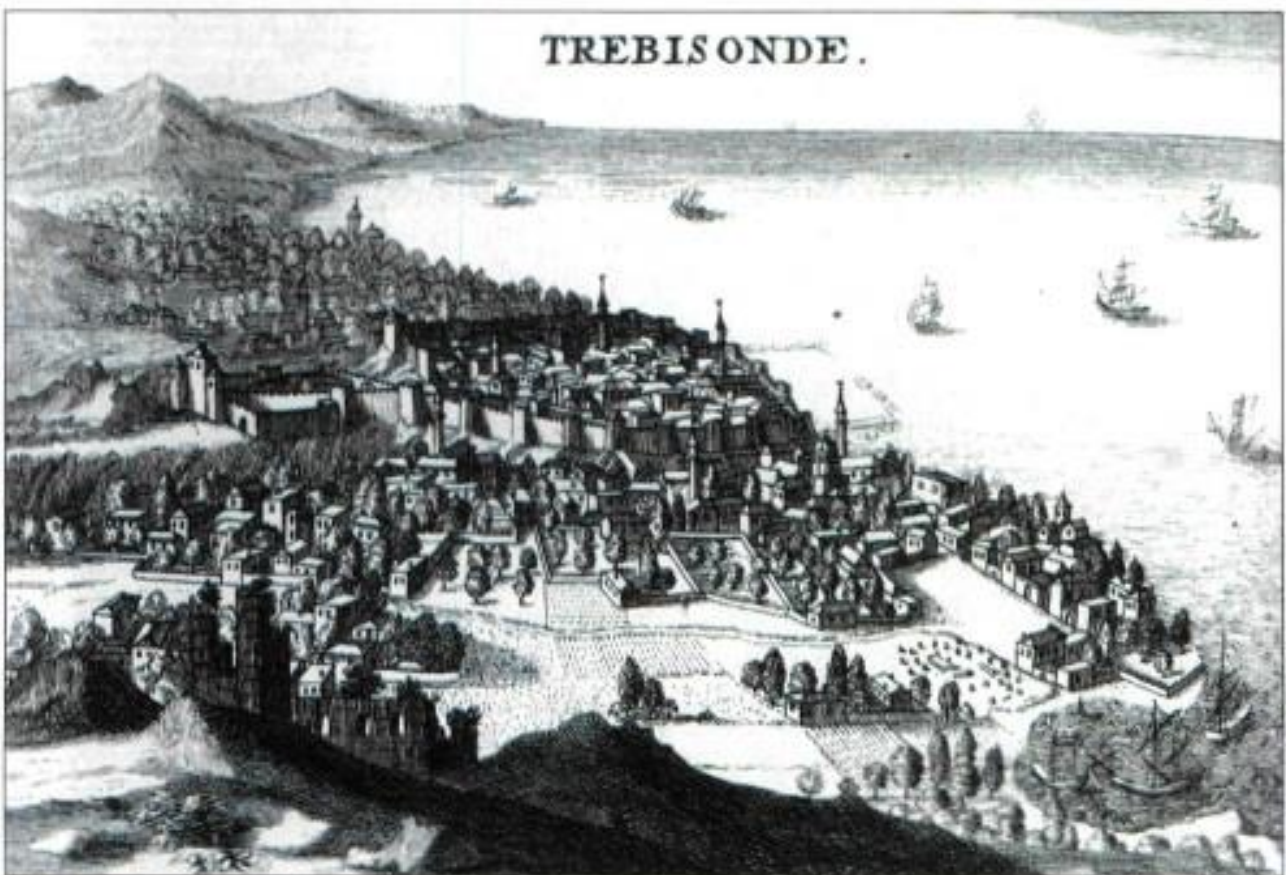
Ιστορικό τεκμήριο για την άνθηση των ελληνικών αποικιών στον μακρινό Πόντο αποτελούν οι εβδομήντα πέντε αποικίες που υπήρχαν από τον 6ο αιώνα π.Χ., καθώς επίσης και η ραγδαία εμπορική, ναυτική και πολιτιστική ανάπτυξη των αποικιών αυτών: η Σινώπη, η Αμισός, η Τραπεζούντα, η Πιτυούντα, η Φαναγόρεια, το Παντικάπαιον, η Θεοδοσία, η Χερσόνησος, η Ολβία, η Διονυσόπολις, η Μεσημβρία, η Αγχίαλος, η Απολλωνία, η Ιστρία, η Οδησσός κ.α. έγιναν πολυάνθρωπα και ισχυρά κέντρα για τα οποία οι μαρτυρίες όσον αφορά στην οικιστική οργάνωση, τις οικονομικές δραστηριότητες, τις εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις με τις μητροπόλεις και με τους γηγενείς λαούς προέρχονται από τις ανασκαφές και τις γραπτές πηγές της κλασικής και της μετακλασικής εποχής³.

Για οικονομικούς λόγους πέντε παραλιακές πόλεις, που σήμερα ανήκουν στη Ρουμανία: η Τύρα, η Ιστρία, η Τόμις, η Κάλλατις και η Διονυσόπολις είχαν δημιουργήσει την Πεντάπολη ομοσπονδία, η οποία συνέβαλε ουσιαστικά στον κυρίαρχο ρόλο που είχαν οι πόλεις αυτές σε πολλούς τομείς, αλλά ιδιαίτερα στο ανταγωνιστικό εμπόριο με τους άλλους λαούς. Η μονοπωλιακή οικονομική και πνευματική άνθηση οδήγησε την ομοσπονδία στο σχηματισμό αμυντικού στρατιωτικού σώματος και στην οχύρωση των πόλεων⁴.

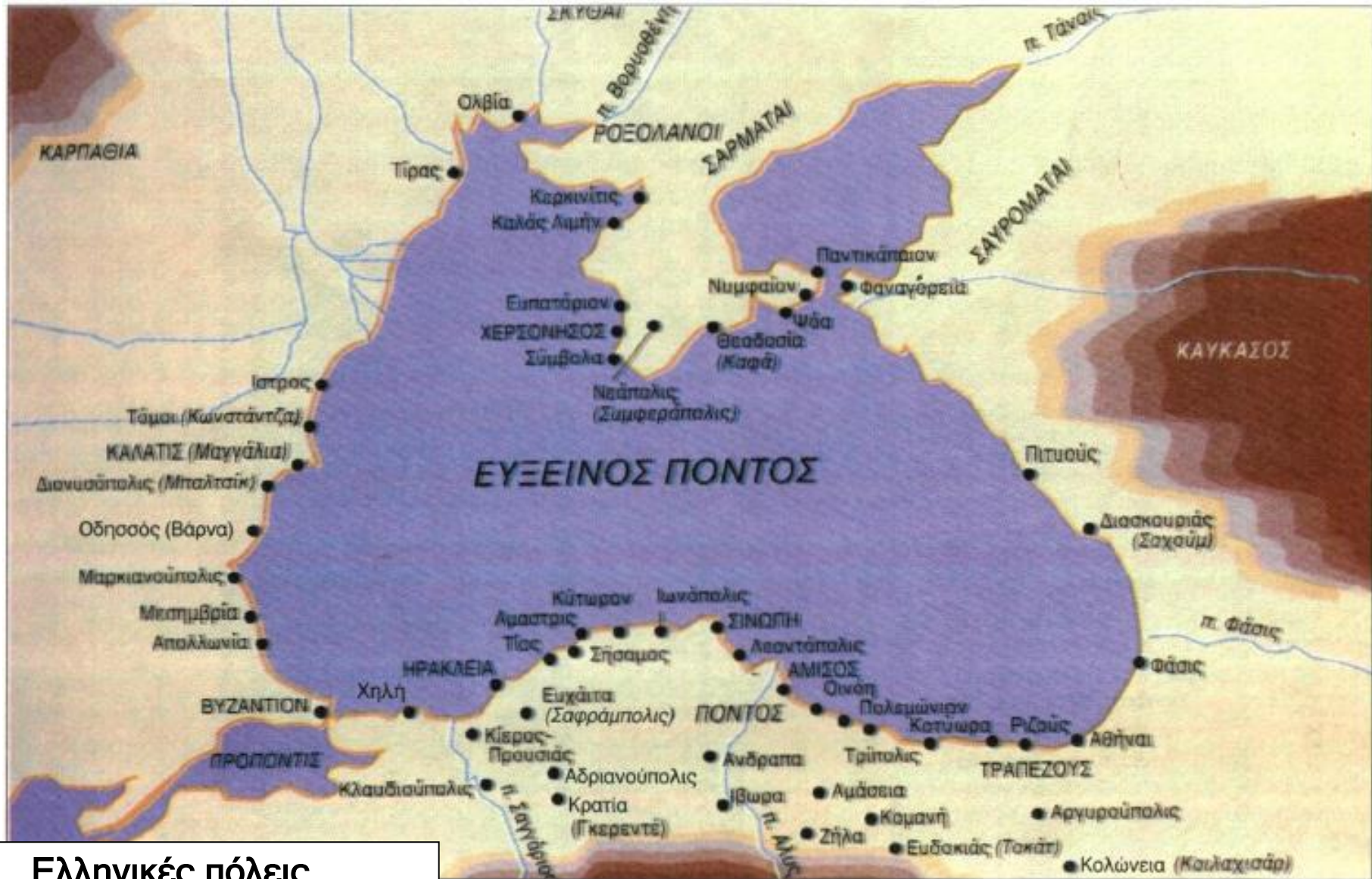
Από τον 5ο αιώνα π.Χ. η περιοχή της Κριμαίας ήταν ο κύριος προμηθευτής σιταριού της Αθήνας. Το αθηναϊκό κράτος, για να προστατεύσει τα εμπορικά του συμφέροντα σ' αυτή την πλούσια χώρα, έκτισε κατά μήκος των ακτών στρατιωτικές αποικίες στις οποίες εγκατέστησε 600 Αθηναίους κληρούχους. Η εμπορική, οικονομική και στρατηγική σημασία, που είχε για την Αθήνα αυτή η περιοχή, αποδεικνύεται από την επίσκεψη του Περικλή το 453 π.Χ. Μ' αυτή τη ρεαλιστική πολιτική ο Περικλής εξασφάλισε τη θαλάσσια συγκοινωνία με τον Εύξεινο Πόντο, παγιώνοντας την ανεμπόδιστη εισαγωγή και εξαγωγή προϊόντων από και προς την Αττική⁵.

Καθοριστικό ρόλο στην εδραίωση του ελληνικού αποικισμού στην ευρύτερη περιοχή της βόρειας Θράκης έπαιξε η ίδρυση της Φιλιππούπολης το 341 π.Χ. από το βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππο Β', ο οποίος με τη συνετή πολιτική του πέτυχε την αρμονική συμβίωση των Ελλήνων με τις γηγενείς θρακικές εθνότητες. Η ίδια πολιτική και διπλωματική συμπεριφορά προς τους γηγενείς εφαρμόστηκε και από τους διαδόχους του, ιδιαίτερα δε από τον Φίλιππο Ε'. Χάρη στην εποικιστική πολιτική τους, με ελληνικούς πληθυσμούς από τις παραλιακές πόλεις στην ενδοχώρα, ο όρος Θράκη απόκτησε γεωγραφική σημασία⁶. Η Φιλιππούπολη την πε-

ρίοδο της ρωμαιοκρατίας έγινε πρωτεύουσα της επαρχίας Θράκης και αργότερα ο ενδιάμεσος εμπορικός και πολιτισμικός σταθμός ανάμεσα στη Σιγγηδόνα (Βελιγράδι) και την Κωνσταντινούπολη. Ουσιαστικά η εξελληνισμένη και εκχριστιανισμένη Θράκη, λόγω της σπουδαίας γεωστρατηγικής της θέσης, δικαιωματικά θεωρούνταν το προάστιο της Βασιλίδας των πόλεων Κωνσταντινούπολης.

Η Τραπεζούντα κατά τον Pitton de Toumefort

Ελληνικές πόλεις
του Εύξεινου Πόντου

3. Κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα των αποικιών

Τους πρώτους αιώνες οι αποικίες διατηρούσαν σταθερά την κοινωνική και πολιτική οργάνωση της μητροπολιτικής τους προέλευσης. Οι ελληνικοί πληθυσμοί κρατούσαν με σεβασμό τις παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα, τα πολεοδομικά δεδομένα και τους πολιτειακούς θεσμούς που είχαν φέρει από τη μητρόπολη. Οι πόλεις είχαν μεταξύ τους αγαθές σχέσεις και πολλαπλασιάζονταν κυρίως στα παράλια μέρη αλλά και στην ενδοχώρα κοντά σε υδροφόρες περιοχές. Ο ιστορικός Ξενοφώντας στο έργο του «Κύρου Ανάβασις» περιγράφει με λεπτομέρεια τη ζωή των Ελλήνων στην Τραπεζούντα το 401 π.Χ., τονίζοντας ιδιαίτερα την πατροπαράδοτη φιλοξενία των Ελλήνων του Πόντου⁷.

Το ελληνικό εμπόριο και ο πολιτισμός αναπτύχθηκαν πολύ νωρίς στις αποικίες του Πόντου, ενώ οι πλουτοφόρες περιοχές πρόσφεραν πολύτιμα προϊόντα για την ελληνική οικονομία. Οι πρώτες ύλες, τα δημητριακά, η ξυλεία, το λινάρι, τα κτηνοτροφικά είδη, τα ψάρια και αργότερα τα προϊόντα από το πλούσιο υπέδαφος της περιοχής (ασήμι, χαλκός, σίδηρος) αξιοποιήθηκαν με τον καλύτερο τρόπο προς όφελος και των δύο συναλλασσόμενων πλευρών.

Μέχρι τα αλεξανδρινά χρόνια, όλες οι παραλιακές πόλεις, με κύρια την Τραπεζούντα, έμειναν ανεξάρτητες, αυτόνομες και αυτοδιοικούμενες, χάρη στη συνετή πολιτική τους. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο και τον Ξενοφώντα οι πόλεις αυτές δεν υποδουλώθηκαν ουσιαστικά στους Πέρσες, αλλά μόνο τυπικά• ακόμη και κατά την περίοδο της δυναστείας των Αχαιμενιδών ήταν φόρου υποτελείς.

Νόμισμα από τη Σινώπη του Πόντου

Την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου η Τραπεζούνα διατήρησε την αυτονομία και την ευημερία της, ενώ άλλες αποικίες, όπως η Φώκαια και η Μίλητος αντιμετώπισαν πολλά προβλήματα και τελικά μεταβλήθηκαν σε ερείπια⁸.

Στην ελληνιστική περίοδο οι ελληνικές πόλεις έφτασαν στο αποκορύφωμα της οικονομικής τους ανάπτυξης. Παράλληλα, οι σχέσεις ανάμεσα στο ελληνικό στοιχείο και τους γηγενείς λαούς συνέχιζαν να είναι στενές, με ευεργετικά αποτελέσματα στην κοινωνική και πολιτισμική εξέλιξη της ευρύτερης περιοχής.

Το δεύτερο αιώνα π.Χ. ιδρύθηκε το βασίλειο του Πόντου, το οποίο γνώρισε μεγάλη φήμη στα χρόνια της διακυβέρνησης του από τη δυναστεία των Μιθριδατών. Καθιερώθηκε τότε η ελληνική γλώσσα ως επίσημη γλώσσα επικοινωνίας των πολυάριθμων και πολύγλωσσων εθνοτήτων της Μ. Ασίας. Επίσης, σημειώθηκε ένας θρησκευτικός συγκρητισμός ανάμεσα στο ολυμπιακό δωδεκάθεο και τις θεότητες της Ανατολής, όπως φαίνεται και από τα αρχαιολογικά ευρήματα των ναών που οικοδομήθηκαν κατά την περίοδο εκείνη σε όλο τον Πόντο⁹.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα του συγκρητισμού αυτού είναι και η λατρεία του περσικής προέλευσης θεού Μίθρα, που χωρίς να εκλείψει ποτέ σταδιακά εξελληνίστηκε και συγχωνεύθηκε με τη λατρεία των θεών Ήλιου, Απόλλωνα και Ερμή. Η παράλληλη λατρεία γηγενών και ελληνικών θεοτήτων οδήγησε στη σύνθεση του ελληνικού πνεύματος με τη σοφία της Ανατολής, κάτι που αποτέλεσε βασικό χαρακτηριστικό του μιθριδατικού βασιλείου και του πολιτισμού του.

Την πρώτη περίοδο της Ρωμαϊοκρατίας, μετά το 63 π.Χ., όταν ο Ρωμαίος ύπατος Πομπήιος κατέλαβε την Τραπεζούντα, η οικονομική, εμπορική και πολιτική ακμή της μιθριδατικής περιόδου συνεχίστηκε, καθώς οι Έλληνες διατήρησαν την ελευθερία, την ανεξαρτησία και την αυτονομία τους. Η απουσία της κεντρικής ρωμαϊκής εξουσίας, που έδινε τη δυνατότητα στους Έλληνες να αναπτύξουν τις ποικίλες ικανότητές τους, και η υιοθέτηση του διοικητικού σχήματος οργάνωσης των Μιθριδατών ενίσχυσαν την ελληνική παράδοση και το ελληνικό φρόνημα. Σύμφωνα με τον Πλίνιο, η δημοκρατική νομοθεσία και η φιλελεύθερη διοίκηση των Ρωμαίων κατά την πρώτη περίοδο εξασφάλιζαν μια εξαιρετικά επικερδή διοικητική και εμπορική διαχείριση, με αποτέλεσμα την οικονομική και πολιτισμική ευημερία των πόλεων, όπως βεβαιώνεται και από τα μνημεία που σώθηκαν. Τα κτίρια, οι ξενώνες, οι τάφοι μαρτυρούν τον πλούτο των πόλεων και αποδεικνύουν ότι η ελληνική τέχνη και επιστήμη καλλιεργούνταν συστηματικά σε όλες τις πόλεις του Πόντου.

Τη δεύτερη περίοδο της ρωμαϊοκρατίας, η εφαρμογή της αυταρχικής διακυβέρνησης του Διοκλητιανού και των άλλων Ρωμαίων αυτοκρατόρων, από τον 3ο αιώνα μ.Χ., υπήρξε η αρχή μιας κρίσιμης περιόδου για τον Πόντο. Στα χρόνια του ανθύπατου Λίβιου, η Τραπεζούντα και οι άλλες ελληνικές πόλεις σταμάτησαν να αυτο-

διοικούνται. Ακόμη και ο Μέγας Κωνσταντίνος, ο οποίος σε άλλους τομείς βοήθησε τον ελληνισμό της περιοχής, ως υπέρμαχος της συγκεντρωτικής πολιτικής, συγχώνευσε όλες τις τοπικές εξουσίες στην κεντρική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης.

Β. Ο ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Μετά την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, ολόκληρος ο Πόντος χωρίστηκε σε τρεις γεωγραφικές περιφέρειες. Το δυτικό τμήμα που ονομάστηκε **Ελενόποντος** προς τιμή της μητέρας του Μ. Κωνσταντίνου περιελάμβανε τις πόλεις Αμάσεια, Ιβώρα, Ευχάιτα, Ανδράπα, Ζάλιχα, Σινώπη και Αμισό. Το ανατολικό τμήμα, στο οποίο υπάγονταν οι πόλεις Νεοκαισάρεια, Κόμανα, Πολεμώνιον, Κερασούντα και Τραπεζούντα ονομάστηκε **Πολεμωνιακός Πόντος** από το όνομα του διοικητή Πολέμωνα. Το τρίτο γεωγραφικό τμήμα, με πρωτεύουσα τη Νικόπολη και γνωστές πόλεις τη Σεβάστεια, τα Σάταλα και τη Σεβαστούπολη Αρμενιακού, που συμπεριλάμβανε μέρος του Πόντου και της Μικρής Αρμενίας, ονομάστηκε **Κολώνεια**.

Η γεωγραφική αυτή διαίρεση διατηρήθηκε έως τα χρόνια του Ιουστινιανού. Σ' αυτό το διάστημα ελάχιστη ήταν η ρωμαϊκή πολιτισμική επίδραση στον ελληνικό πληθυσμό. Ο ελληνισμός και ο χριστιανισμός ήταν οι παράγοντες που επηρέασαν το διοικητικό μηχανισμό και δημιούργησαν την ελληνοβυζαντινή αυτοκρατορία¹⁰. Κατά τη μακραίωνη περίοδο της Ρωμαιοκρατίας ανοικοδομήθηκαν τα ρωμαϊκά τείχη. Επίσης έγιναν λιμενικά έργα, νέα οικιστικά κτίρια και στρατόπεδα μέσα στην πόλη της Τραπεζούντας, για να φιλοξενηθεί η Πρώτη Ποντιακή Λεγεώνα. Οι Τραπεζούντιοι άρχισαν να συνειδητοποιούν τη σημασία της πόλης τους στον άξονα Ανατολή-Κωνσταντινούπολη και το μεσολαβητικό τους ρόλο για τις σχέσεις της πρωτεύουσας με τα ομόθρησκα, συμμαχικά και πελατειακά κρατίδια της γειτονικής Γεωργίας¹¹.

1. Η διάδοση του χριστιανισμού

Ο χριστιανισμός διαδόθηκε στον Πόντο πολύ νωρίς από τους αποστόλους Ανδρέα και Πέτρο με πρώτο ιεραποστολικό σταθμό την Αμισό. Παρά τα σοβαρά προβλήματα που προκαλούσαν οι οπαδοί των άλλων θρησκειών και η ρωμαϊκή διοίκηση, ο χριστιανισμός κατόρθωσε να εδραιωθεί σε όλες τις επαρχίες του Πόντου. Στα χρόνια των αυτοκρατόρων Διοκλητιανού (284-305), Γαλέριου (306-311) και Μαξιμίνου (305-311), ο Πόντος πέρασε μια κρίσιμη εικοσαετία θρησκευτικών διωγμών, με αποτέλεσμα τη φυγή πολλών χριστιανών προς τις δύσβατες βουνοκορφές στο εσωτερικό της χώρας. Ωστόσο, οι συστηματικοί διωγμοί όχι μόνο δεν κατόρθωσαν να ανακόψουν τη διάδοση του χριστιανισμού αλλά και την ενέτειναν περισσότερο.

Μεγάλοι πνευματικοί πατέρες των χριστιανών του Πόντου υπήρξαν οι μάρτυρες Ευγένιος από την Τραπεζούντα, Ουαλεριανός από την Εδίσκη, Κανίδιος από την Τσολόσαινα και Ακύλας από τη Γοδαίνη της Χαλδίας. Η συμβολή του Ευγένιου, ειδικότερα, στην τελική επικράτηση του χριστιανισμού υπήρξε τόσο καθοριστική, ώστε ο μάρτυρας αυτός τιμάται ως πολιούχος της Τραπεζούντας¹² αλλά και ως κορυφαία θρησκευτική και πνευματική μορφή από όλους τους Έλληνες του Πόντου.

Στα χρόνια του Μ. Κωνσταντίνου, η εκκλησία του Πόντου οργανώθηκε διοικητικά και ιδρύθηκε η «Επισκοπή Τραπεζούντας εν τη ποντική διοικήσει», η οποία αργότερα εξελίχθηκε σε μητρόπολη με δεκαπέντε επισκοπές. Η εδραίωση του χριστιανισμού συνέβαλε ουσιαστικά στην ίδρυση πολλών χριστιανικών ναών και μοναστηριών, με κύρια του Αγίου Ιωάννου Βαζελώνος, της Παναγίας Σουμελά, του Αγίου Γεωργίου Περιστερε-

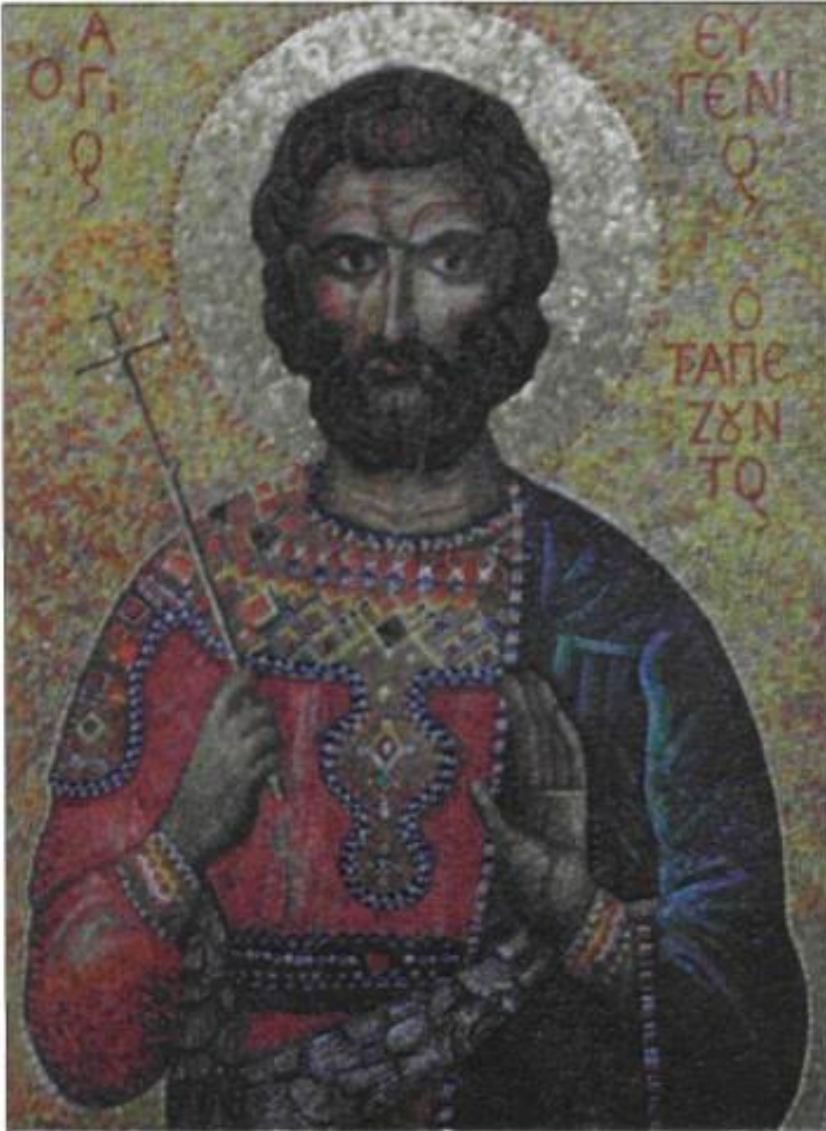
ώτα και άλλα, τα οποία συνέβαλαν καθοριστικά στη διάδοση και τη διάσωση του χριστιανισμού και του ελληνισμού¹³.

Μετά το Μέγα Θεοδόσιο, ένα μέρος του ανατολικού Πόντου πέρασε στην εξουσία της δυναστείας των Περσών. Η περιοχή της Τραπεζούντας και η επαρχία της Χαλδίας δεν γνώρισαν την περσική κυριαρχία. Με τη νίκη του Ιουστινιανού οι Πέρσες εκδιώχτηκαν από τη Λαζία και τις άλλες περιοχές του Πόντου, γεγονός που συνέβαλε στην ολοκλήρωση της διάδοσης του χριστιανισμού στον Πόντο, με τον εκχριστιανισμό της πολεμικής φυλής των Τζάνων.

Στα χρόνια του Λέοντα Γ' του Ισαύρου ο Πόντος ανάκτησε τη γεωπολιτική, στρατιωτική και οικονομική προνομιακή του θέση, επειδή τα βυζαντινά στρατεύματα, λόγω των συνεχών πολέμων με τους Πέρσες, τους Τουρκομάνους και τους Άραβες, είχαν ως κέντρο εφοδιασμού την Τραπεζούντα. Ο πληθυσμός της πόλης αυξήθηκε σημαντικά και η Τραπεζούντα το 10ο μ.Χ. αιώνα έγινε σπουδαίος εμπορικός σταθμός. Όπως αναφέρουν και δύο σύγχρονοι Άραβες γεωγράφοι, ο Μασσουδή και ο Ισταχρή, η Τραπεζούντα εξελίχτηκε σε οικονομικό, πολιτικό και στρατιωτικό κέντρο του Πόντου, με αποτέλεσμα την ισχυροποίηση του ελληνισμού¹⁴.

Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες, για την ενίσχυση των ανατολικών τους συνόρων, είχαν παραχωρήσει ιδιαίτερα προνόμια στους θεματάρχες του Πόντου, ακολουθώντας μια συνετή κοινωνική και φορολογική πολιτική, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη αισθημάτων αφοσίωσης των ακριτικών πληθυσμών προς το βυζαντινό κράτος, καθώς και προς την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Πουθενά αλλού σε όλο το βυζαντινό χώρο δεν καλλιεργήθηκε τόσο πολύ ο κύκλος των ακριτικών τραγουδιών όσο στον Πόντο και την Καππαδοκία, γεγονός που επιβεβαιώνει την ουσιαστική προσφορά των ακρι-

τών στη φύλαξη των βυζαντινών συνόρων, για το διάστημα που ίσχυε το προνομιακό καθεστώς. Η λαϊκή μούσα ξεχώρισε σε ανδρεία και αρετή το Διγενή Ακρίτα, του οποίου οι αγώνες συμβολίζουν τον αδιάκοπο αγώνα του ελληνισμού εναντίον όσων απείλησαν την ελευθερία του.

Ψηφιδωτό του Αγίου Ευγενίου, πολιούχου της Τραπεζούντας και της Νέας Ρωμανίας

Τα προβλήματα για τη βυζαντινή αυτοκρατορία εμφανίστηκαν σταδιακά μετά τον 11ο αιώνα, καθώς η καταστροφή των αρμενικών κρατιδίων και η απέλαση των αρμενικών φύλων στην Καππαδοκία και την Κιλικία ευνόησαν τις εισβολές των Σελτζούκων. Η αποφασιστική

πολεμική επιχείρηση απομάκρυνσης των Σελτζούκων από τον αυτοκράτορα Ρωμανό (1067-1071) κατέληξε στην καταστροφική ήττα της μάχης του Μαντζικέρτ (26 Αυγούστου 1071), που είχε ως αποτέλεσμα την ελεύθερη επέλαση των Σελτζούκων. Οι Σελτζούκοι, ανεμπόδοι πλέον, κατέκλυσαν τη Μ. Ασία και δημιούργησαν ξεχωριστά κράτη, το σουλτανάτο του Ρουμ με πρωτεύουσα το Ικόνιο και το εμιράτο των Ντανισμενίδων με πρωτεύουσα τη Νεοκαισάρεια. Αυτήν την περίοδο της κρίσης το Βυζάντιο αδιαφόρησε για τα ανατολικά του σύνορα και άλλαξε την κοινωνική και φορολογική πολιτική του προς τους ακρίτες και τους θεματάρχες του Πόντου. Συγκεκριμένα, καταργήθηκαν τα στρατιωτόπια (η παραχώρηση δηλαδή γεωργικών κλήρων στους στρατιώτες), η φορολογική απαλλαγή και τα άλλα ειδικά προνόμια, με αποτέλεσμα να γίνουν ανίσχυρα και ευάλωτα σε κάθε εχθρό τα ανατολικά σύνορα του Βυζαντίου. Οι ακρίτες δεν είχαν πλέον λόγους να πολεμούν και πολλοί από αυτούς έφυγαν για πιο εύπορες περιοχές ή άλλαξαν επάγγελμα. Τότε ανεξαρτητοποιήθηκαν πολλοί από τους θεματάρχες και δούκες του Πόντου. Άλλοι πάλι αναγκάστηκαν να πολεμήσουν μόνοι τους για να ελευθερώσουν τις περιοχές τους από τους Σελτζούκους και τους άλλους ανατολικούς εχθρούς, χωρίς την οικονομική και στρατιωτική βοήθεια του Βυζαντίου. Από τους αγώνες αυτούς γνωστοί είναι οι ήρωες και τα κατορθώματα των ανεξάρτητων Ποντίων θεματάρχων Θεοδώρου και Κωνσταντίνου Γαβρά και Γρηγορίου του Ταρωνίτη¹⁵.

Η Ιερά μονή του Πόντου Παναγία Σουμελά
πριν από την καταστροφή του 1922

2. Το κράτος των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204-1461)

Το κράτος των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας ιδρύθηκε από τον Αλέξιο, απόγονο της αυτοκρατορικής δυναστείας των Κομνηνών, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1204) από τους Φράγκους και το νέο διοικητικό κατακερματισμό του Βυζαντίου. Ο λαός του Πόντου αναγνώρισε τον Αλέξιο ως νόμιμο κληρονόμο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, γιατί σεβάστηκε την καταγωγή, την ορθόδοξη πίστη του και, κυρίως, γιατί φοβήθηκε τις πολιτικές μεταβολές στην Κωνσταντινούπολη, τους Φράγκους κατακτητές και τους Σελτζούκους, που καθημερινά τους προκαλούσαν.

Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας χάρη στη διπλωματική ευελιξία και τις πολιτικές και στρατηγικές ικανότητες των ηγεμόνων της απέκτησε μεγάλη δύναμη και με τους συνεχείς απελευθερωτικούς και αμυντικούς αγώνες των Κομνηνών ανέκοψε την τουρκική επέκταση

προς τη Δύση. Παράλληλα, σημαντική υπήρξε και η πολιτισμική ακτινοβολία της αυτοκρατορίας αυτής.

Η Τραπεζούντα, κατά το 14ο αιώνα, υπήρξε κέντρο μελέτης της αστρονομίας και των μαθηματικών με ονομαστούς δασκάλους τον Γρηγόριο Χιονιάδη, τον Κωνσταντίνο Λουκύτη και τον κληρικό Μανουήλ. Από όλα τα μέρη του κόσμου πήγαιναν εκεί για να σπουδάσουν. Στη Σχολή της Τραπεζούντας δίδαξε επίσης ο βυζαντινός ποιητής Θεόδωρος Πρόδρομος, ο γνωστός στη νεοελληνική λογοτεχνία Φτωχοπρόδρομος, ενώ πολλοί ιστορικοί από την Τραπεζούντα, όπως ο Θεωνάς, ο Μιχαήλ Πανάρετος, ο Ανδρέας Λιβαδινός, ο μητροπολίτης Ιωσήφ Λαζαρόπουλος, έγραψαν αξιόλογες ιστορικές, φιλολογικές, εθνολογικές και γεωγραφικές πραγματείες.

Ο Αλέξιος Γ' Κομνηνός 1349-1390
με τη σύζυγο του Θεοδώρα

Αργότερα, μετά την Άλωση της Τραπεζούντας από τους Οθωμανούς, το 1461, πολλοί λόγιοι εγκατέλειψαν την πόλη τους και κατέφυγαν στην Ευρώπη, όπου μεταλαμπάδευσαν την ελληνική παιδεία και τις αξίες του

αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Ανάμεσα τους ξεχωρίζουν ο Βησσαρίων, που αργότερα έγινε Καρδινάλιος, και ο Γεώργιος ο Τραπεζούντιος που αναδείχθηκαν ως κορυφαίες πνευματικές φυσιογνωμίες και πρόδρομοι του ευρωπαϊκού Ανθρωπισμού.

Η Τραπεζούντα, ως πρωτεύουσα του παρευξεινίου ελληνισμού, εκτός από πνευματικό κέντρο υπήρξε και κόμβος εμπορικών ανταλλαγών ανάμεσα στις χώρες της Ανατολής και της Δύσης, με αποτέλεσμα στην αγορά της να συναντώνται λαοί από την Ασία και την Ευρώπη, οι οποίοι μετέφεραν μια πολυχρωμία από γλώσσες, ενδυμασίες και θρησκείες.

Οι Μεγαλοκομνηνοί, οι οποίοι έφεραν τον τίτλο **«Βασιλείς και Αυτοκράτορες πάσης Ανατολής, Ιβήρων και Περαιτίας»**, παρά το γεγονός ότι η πολιτική τους δεν ήταν άμοιρη λαθών, συνέβαλαν γενικά στην προστασία και την επιβίωση του ποντιακού ελληνισμού στο διάστημα των 257 χρόνων της εξουσίας τους¹⁶. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι σε όλη αυτή την περίοδο η πολιτεία, η θρησκεία και η επιστημονική γνώση συνεργάστηκαν στον Πόντο αρμονικά, σε αντίθεση με τις θρησκευτικές και άλλες συγκρούσεις οι οποίες ταλαιπώρησαν κατά το ίδιο διάστημα τους ευρωπαϊκούς λαούς.

Γ. Ο ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΝΕΟΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

1. Ο μη τουρκοκρατούμενος παρευξεινίος Ελληνισμός

Πέρα από τις πρώτες ομαδικές εγκαταστάσεις των αρχαίων Ελλήνων σε όλη τη Μαύρη Θάλασσα, ο Καύκασος, η Γεωργία, η Νότια Ρωσία, η Μεσημβρινή Ρωσία, οι παραδουνάβιες περιοχές και οι βουλγαρικές ακτές του Εύξεινου Πόντου έγιναν σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας το καταφύγιο των Ελλήνων. Φτάνει να δει κανείς τη χρονολογική σειρά των αναγκαστικών μετακινήσεων, για να καταλάβει ότι ο υπόδουλος ελληνισμός κατέφευγε στη φιλόξενη ομόθρησκη Ρωσία κάθε φορά που αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα επιβίωσης.

Η πρώτη νεότερη μαζική μετακίνηση έγινε μετά την κατάληψη της Τραπεζούντας, το 1461, όταν χιλιάδες Έλληνες κατέφυγαν στις περιοχές του Καυκάσου, του Αντικαυκάσου και της Μεσημβρινής Ρωσίας. Το 1625 ιδρύθηκε η ελληνική κοινότητα του Νιέζιν της Ουκρανίας από Έλληνες, στους οποίους οι ρωσικές αρχές (εξαιτίας της συμβολής τους στα κοινά και στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής) επέτρεψαν την ίδρυση ελληνικών δικαστηρίων, τη δημιουργία αυτόνομης ελληνικής διοίκησης, την ίδρυση ελληνικών σχολείων και εκκλησιών. Τους παραχώρησαν επίσης φορολογικά προνόμια, την άδεια ελεύθερου εμπορίου και άλλες ευεργετικές απαλλαγές.

Τα προνόμια αυτά που παραχωρήθηκαν και σε Έλληνες άλλων πόλεων, όπως της Πουτβίλ, της Μόσχας και του Κιέβου ενίσχυσαν, κατά τον Αδαμάντιο Κοραή, τις ελληνορωσικές σχέσεις.

Στα χρόνια της Αικατερίνης της Μεγάλης πολλοί Έλληνες της οθωμανοκρατούμενης Ελλάδας εγκαταστάθηκαν στη Νότια Ρωσία. Την περίοδο της αρχιεροσύνης του μητροπολίτου Θεοδοσίας Ιγνατίου, χάρη στα προνόμια πάλι της Αικατερίνης Β', ο ελληνισμός της Κριμαίας μετανάστευσε στα παράλια της Αζοφικής Θάλασσας, με αποτέλεσμα να πυκνώσει με χριστιανικό πληθυσμό την περιοχή. Στους νέους τόπους εγκατάστασης οι Έλληνες ίδρυσαν την πόλη Μαριούπολη, προς τιμήν της Παναγίας και 24 αμιγή ελληνικά χωριά, των οποίων οι κάτοικοι διατηρούν ως τις ημέρες μας την εθνική τους συνείδηση, την ελληνική διάλεκτο και τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό.

Εκτός από τους εμπόρους και λογίους η φιλόξενη Ρωσία δέχτηκε στα εδάφη της και πολλούς αγωνιστές και καπετάνιους, που κατατάχτηκαν στο ρωσικό στρατό, φοίτησαν σε στρατιωτικές σχολές, διακρίθηκαν σε μάχες και αναδείχτηκαν ανώτερα και ανώτατα στελέχη του ρωσικού στρατού. Από τον μεγάλο κατάλογο των Ελλήνων αξιωματικών του ρωσικού στρατού ξεχωρίζουν τα ονόματα του Κρουτς, του Γοργόλη, του Ροδοφοινίκη, του Μωυσή Κρίσκη, του Παπαδόπουλου, του Περραιβού, του Κατσώνη, του Γεωργάκη Ολύμπιου, του Καραβιά, των Υψηλάντηδων¹⁷.

Στις αρχές του 19ου αιώνα οι Έλληνες εφοδίαζαν με εμπορεύματα σχεδόν όλες τις χώρες που εμπορεύονταν στα νερά της Ανατολής και είχαν τους εμπορικούς τους οίκους όχι μόνο σε όλα τα μεγάλα λιμάνια της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, στη Βαλκανική Χερσόνησο και τη Μικρά Ασία, αλλά και στη Μόσχα, τη Βιέννη, το Παρίσι και το Λονδίνο.

Πέρα από το φιλελληνικό κίνημα του ρωσικού λαού, η ομόδοξη Ρωσία, βασικά για την προώθηση των δικών της συμφερόντων στα Βαλκάνια και την έξοδό της στη Μεσόγειο, έπαιξε σημαντικό ρόλο στον εθνικο-

απελευθερωτικό αγώνα του 1821. Το γεγονός αυτό ξύπνησε πάλι τα προαιώνια αισθήματα συμπάθειας και ελπίδας των υπόδουλων Ελλήνων προς το «ξανθόν γένος», τον ελευθερωτή Μόσκοβο, στον οποίο ο ελληνικός λαός αφιέρωσε πολλά τραγούδια του, χαρακτηρίζοντας τους Τσάρους νέους Μεσσίες, ως «τελειότατον δώρον εκ του Θεού καταπεμφθέν»¹⁸.

Στο πλευρό της Φιλικής Εταιρίας, όταν πια έγινε γνωστή, βρισκόταν η προοδευτική ρωσική κοινωνία, από την Οδησό ως το Κισινιόφ και το Κίεβο, η οποία υποστήριζε ανοιχτά τη δράση της. Στο σπίτι του δεκεμβριστή στρατηγού Μιχαήλ Ορλόφ, στο Κισινιόφ, σύχναζαν τα μέλη της Φιλικής Εταιρίας, οι Ρώσοι αξιωματικοί Β. Ράεφσκι, Κ. Οχότνικοφ, οι στρατηγοί Π. Πουοτσίν και Π. Πέστελ, ο μεγάλος ποιητής Α. Πούσκιν, για να συζητήσουν για τα διάφορα λογοτεχνικά, φιλοσοφικά και κυρίως πολιτικά θέματα.

Οι ελληνικές κοινότητες, που υπήρχαν σχεδόν σε όλες τις πόλεις της Ρωσίας, έγιναν πραγματικές εστίες προετοιμασίας του απελευθερωτικού αγώνα. Με πρωτοπόρο την Οδησό και τα μέλη της Φιλικής Εταιρίας, τα ελληνικά εμπορικά πλοία μετέφεραν κρυφά στην Ελλάδα οπλισμό για την εξέγερση και χρηματική βοήθεια. Ανεκτίμητες ήταν οι υπηρεσίες που προσέφερε στον αγώνα ο μεγάλος Έλληνας πολιτικός της Ρωσίας και αργότερα ο πρώτος Κυβερνήτης της ανεξάρτητης Ελλάδας, ο Ιωάννης Καποδίστριας, στον οποίο νωρίτερα ο Τσάρος εμπιστεύθηκε το Υπουργείο Εξωτερικών της Ρωσίας.

Η ελληνική επανάσταση και λίγο αργότερα ο Α' ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1828-29, έγιναν νέα αιτία εγκατάλειψης των πατρογονικών εδαφών. Πάνω από 90.000 Πόντιοι, που φανερά εκδηλώθηκαν με το μέρος των Ρώσων, αναγκάστηκαν να φύγουν από τον τόπο τους, για να γλιτώσουν από τους φανατικούς ισλαμι-

στές¹⁹. Οι περισσότεροι πήγαν στην Τσάλκα της Γεωργίας, τη Μεσημβρινή και τη Νότια Ρωσία. Ο Κριμαϊκός πόλεμος του 1853-56, η αποκάλυψη των Κρυπτοχριστιανών και η συμπάθεια Ελλήνων του Πόντου προς τους Ρώσους, έγιναν αιτία νέων αναγκαστικών μετακινήσεων. Η μαζικότερη μετοικεσία ποντιακών πληθυσμών στις ρωσικές περιοχές έγινε αμέσως μετά τον Β' ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1876. Υπολογίζεται ότι πάνω από 100.000 έφυγαν από τα πατρογονικά τους εδάφη προς την ομόθρησκη Ρωσία. Η τελευταία και δραματικότερη έξοδος έγινε το 1918, όταν οι ποντιακοί πληθυσμοί του ανατολικού, κυρίως, Πόντου, περίπου 85.000, αναγκάστηκαν να ακολουθήσουν τα ρωσικά στρατεύματα που αποχωρούσαν, φοβούμενοι τις σφαγές και τις άλλες ταπεινώσεις²⁰.

Στις αρχές της Οκτωβριανής Επανάστασης ζούσαν, σύμφωνα με τις στατιστικές των ελληνικών κοινοτήτων της Ρωσίας και του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, περίπου 700.000 Έλληνες²¹. Περισσότερα από τριάντα ελληνικά έμμισθα και άμισθα προξενεία και υποπροξενεία ιδρύθηκαν την περίοδο 1890-1912, για την καλύτερη εξυπηρέτηση και επαφή των Ελλήνων της Ρωσίας με το εθνικό κέντρο, την Αθήνα. Το 1917 φοιτούσαν στα ελληνικά σχολεία 50.000 περίπου μαθητές και μαθήτριες. Οι ελληνικές κοινότητες, τα φιλανθρωπικά και φιλεκπαιδευτικά ιδρύματα, βοηθούσαν ουσιαστικά στη διατήρηση της εθνικής συνείδησης, του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού, της γλώσσας και του προσανατολισμού στο Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και όχι της Μόσχας. Ωστόσο την εμμονή τους στην ορθόδοξη ελληνική παράδοση και πίστη οι Έλληνες την πλήρωσαν, ιδιαίτερα μετά το 1937, με διώξεις, εκτοπίσεις και θανατικές καταδίκες από τις σταλινικές κυβερνήσεις²².

2. Ο βορειοδυτικός παρευξείνιος ελληνισμός

Ο γεωγραφικός χώρος του βορειοδυτικού Ευξείνου Πόντου αποτελούσε ακόμη και στα πιο δύσκολα χρόνια της βουλγαρικής κυριαρχίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σημαντική εστία της πνευματικής, οικονομικής και εμπορικής δραστηριότητας του ελληνικού στοιχείου. Σε όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πολλοί ομογενείς φεύγοντας από τον ελλαδικό χώρο, λόγω των καταπιέσεων, των διώξεων και των αθρόων εγκαταστάσεων μουσουλμάνων εποίκων, ιδιαίτερα στα πεδινά και τα εύφορα μέρη, βρήκαν καταφύγιο στα γνώριμα φιλόξενα αρχαιοελληνικά θρακικά και παραδουνάβια οικιστικά κέντρα. Στις ασφαλέστερες αυτές περιοχές δεν ήταν λίγοι εκείνοι που κατάφεραν να μεγαουργήσουν και να πετύχουν σε όλους τους τομείς.

Η επιβλητική παρουσία στον Εύξεινο Πόντο της ελληνικής ναυτιλίας κατά τον 19ο αιώνα, ιδιαίτερα δε μετά το ναυτικό αποκλεισμό της Ρωσίας, ενίσχυσε οικονομικά, πνευματικά, εμπορικά και δημογραφικά τον παρευξείνιο ελληνισμό. Μεγάλο μέρος των εισαγωγών και των εξαγωγών πέρασε στην κατοχή των Ελλήνων εφοπλιστών, πλοιοκτητών και εμπόρων, γεγονός που ευνόησε καθοριστικά την αλματώδη ανάπτυξη των ελληνικών ναυτιλιακών, εμπορικών, βιομηχανικών, οικονομικών και αγροτικών επιχειρήσεων, την αναζωογόνηση των παλαιότερων ελληνικών οικιστικών κέντρων και τη συγκρότηση νέων κοινοτήτων. Η στρατηγική θέση της Φιλιππούπολης, που συνέχιζε να είναι το κεντρικότερο σημείο της οδικής αρτηρίας Βελιγραδίου-Κωνσταντινούπολης, της έδωσε το προνόμιο να αναπτυχθεί δημογραφικά και να γίνει το τρίτο αστικό κέντρο της Θράκης μετά την Κωνσταντινούπολη και την Αδριανούπολη. Οι μαζικές μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών τον 17ο και τον 18ο αιώνα από την Ήπειρο, τη Θεσσαλία

και τη Μακεδονία προς την περιοχή της Φιλιππούπολης ενίσχυσαν τον ελληνικό χαρακτήρα της πόλης, συνεχίζοντας τη βυζαντινή παράδοση που ήταν ριζωμένη μεταξύ των κατοίκων της. Ανάλογη ήταν και η δημογραφική, οικονομική, εμπορική, πολιτιστική και εκπαιδευτική ανάπτυξη της Βάρνας, η οποία χάρη στο λιμάνι της κατόρθωσε να γίνει από τις αρχές του 19ου αιώνα το σπουδαιότερο διαμετακομιστικό κέντρο της Βόρειας Θράκης, της Βουλγαρίας και της Βλαχίας με την Κωνσταντινούπολη.

Αλματώδη άνοδο χάρη στη ναυτιλιακή τους δραστηριότητα, το εμπόριο, τη βιοτεχνία και τη γεωργία είχαν και οι Έλληνες του Πύργου, της Αγκιάλου, της Μεσημβρίας, της Σωζόπολης, της Μήδειας, του Βασιλικού και της Αγαθούπολης. Η οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων βάδιζε παράλληλα με την εκπαιδευτική αναγέννηση και την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την αθρόα συμμετοχή τους σε όλα τα επαναστατικά κινήματα εναντίον του οθωμανικού ζυγού. Δεν ήταν λίγοι επίσης οι μεγάλοι ευεργέτες που διέθεσαν την τεραστία περιουσία τους στον απελευθερωτικό αγώνα αλλά και στη βελτίωση των συνθηκών ζωής όλων των λαών της ευρύτερης περιοχής. Σύμβολο αυτής της πολιτικής και μέλος της Φιλικής Εταιρείας ήταν ο ευεργέτης Γρηγόριος Μαρασλής.

Το ειρηνικό πολυεθνικό κλίμα διατηρήθηκε έως τη συνθήκη του Βερολίνου, το 1878. Ο βίαιος εκβουλγαρισμός της διοικητικής και δικαστικής εξουσίας, η καταπάτηση του «Οργανικού νόμου», που υπογράφηκε το 1879 και αναφερόταν στην ισονομία και την ισοπολιτεία των εθνικών μειονοτήτων, ο οικονομικός αφανισμός από τη δυσβάσταχτη φορολογία και κυρίως η γλωσσική και η θρησκευτική καταπίεση διευκόλυναν τη διαδικασία της τελικής εξόντωσης του ελληνισμού

της Βόρειας Θράκης. Το ανθελληνικό κλίμα της περιόδου 1885-1906 συνέβαλε αναπόφευκτα στην εθνολογική αφομοίωση του ελληνισμού και στην οριστική αποκοπή του από τις πατρογονικές του εστίες²³.

Παράλληλη ήταν, έως τις αρχές του 20ού αιώνα, η πορεία και του ελληνισμού της Βλαχίας, της Μολδαβίας, της Δοβρουτσάς και της Βεσσαραβίας. Η Βραΐλα, το Ιάσιο, το Γαλάτσι, η Κωνσταντζα, η Τούλτσα, η Σουλίνα, το Ισμαήλ και το Βουκουρέστι είχαν οργανωμένες ελληνικές κοινότητες με έντονη οικονομική, εμπορική, ναυτιλιακή και πνευματική παρουσία. Η ίδρυση των Ελληνικών Ακαδημιών στις παραδουνάβιες ηγεμονίες δημιούργησε εστίες προοδευτικού πνεύματος που κάλυψαν το κενό της ανώτερης ελληνικής εκπαίδευσης σε όλη τη νοτιοανατολική Ευρώπη. Η συμμετοχή σ' αυτές Ελλήνων, Ρουμάνων και Βουλγάρων σπουδαστών έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των πνευματικών και πολιτικών καταστάσεων στα Βαλκάνια. Όμως λόγοι πολιτικοί και εθνικοί συνέβαλαν στις αρχές του αιώνα μας στην παρακμή του ελληνικού πολιτισμού και των ελληνικών κοινοτήτων.

Η ένταση στις ελληνορουμανικές σχέσεις εξαιτίας του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος το 1905 επηρέασε αρνητικά τη θέση των Ελλήνων. Πολλοί Έλληνες αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην Ελλάδα ή να αναζητήσουν σε άλλες χώρες καλύτερες συνθήκες επαγγελματικής αποκατάστασης. Παρά τις δύσκολες συνθήκες, ως τη στιγμή που η Ρουμανία ανακηρύχθηκε σε λαϊκή δημοκρατία (1948), συνέχιζαν να ζουν εκεί περισσότεροι από 100.000 Έλληνες. Μετά το 1948 για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, η πολιτική που ακολούθησε το ρουμανικό κράτος συνέβαλε στον περιορισμό της παρουσίας του ελληνισμού στη Ρουμανία.

3. Η οθωμανοκρατία στον Πόντο

Με την άλωση της Πόλης το 1453 και της Τραπεζούντας το 1461, αρχίζει και για τον ποντιακό ελληνισμό η περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας. Το παλάτι των Κομνηνών μετατράπηκε σε στρατώνα γενιτσάρων, όπου οκτακόσιοι νέοι έγιναν γενίτσαροι. Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Η μητρόπολη των Κομνηνών, η Παναγία η Χρυσοκέφαλος, έγινε τζαμί, ενώ πολλοί Έλληνες των πλούσιων παραλιακών πόλεων και των χωριών πήραν το δρόμο της εξόδου και της προσφυγιάς. Άλλοι μετοίκησαν στα παράλια της μεσημβρινής και της νότιας Ρωσίας, άλλοι στις παραδουνάβιες περιοχές και άλλοι στις δύσβατες ορεινές περιοχές του εσωτερικού Πόντου, κτίζοντας καινούρια ελληνικά χωριά και πόλεις, οι οποίες εξελίχθηκαν σε πολιτισμικά κέντρα και έγιναν καταφύγιο για όσους Έλληνες καταδιώκονταν²⁴.

Οι εσωτερικές και οι εξωτερικές μετοικεσίες μπορεί να αλλοίωσαν την πληθυσμιακή κοινωνική και οικονομική δομή της ελληνικής κοινωνίας, αλλά δεν μπόρεσαν να την τραυματίσουν θανάσιμα, γιατί τα μόνιμα όπλα του ελληνισμού: η θρησκεία, η γλώσσα και η μακραίωνη ελληνική πολιτιστική παράδοση αντιστάθηκαν στην οσμανική βία. Έτσι οι Πόντιοι της Διασποράς, παρά τις δυσμενείς συνθήκες της μετοικεσίας τους, ανέδειξαν σημαντικές προσωπικότητες, όπως ήταν λ.χ. ο αρχηγός της Φιλικής Εταιρίας και πρωτεργάτης της Επανάστασης του 1821, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και ο αδελφός του Δημήτριος Υψηλάντης²⁵.

Η περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας υπήρξε, πράγματι, για τους Έλληνες του Πόντου ιδιαίτερα οδυνηρή. Οι ασφυκτικές πιέσεις των κατακτητών ανάγκασαν πολλούς να αλλαγοπιστήσουν, για να διασώσουν

τη ζωή, την τιμή και την περιουσία τους και των οικογενειών τους²⁶.

Στα δύσκολα χρόνια που πέρασε ο ποντιακός ελληνισμός υπήρξαν αρκετοί που δεν υποχώρησαν στις πιέσεις, αφήφησαν τους κινδύνους και πλήρωσαν με το θάνατο τους αυτή τη στάση τους. Πρόκειται για τους **Νεομάρτυρες**, που εκτελέστηκαν ατιμωτικά, γιατί αρνήθηκαν να αλλαξοπιστήσουν, καθώς και για τους κλέφτες και τους αντάρτες του Πόντου, που κατέφυγαν στις δυσπρόσιτες βουνοκορφές (Σάντα, Ματσούκα, Νικόπολη κ.α.) και ανέπτυξαν με μεγάλη επιτυχία ένοπλη δράση εναντίον των κατακτητών²⁷.

Άποψη των ναυπηγείων της Ινέπολης του Πόντου

Τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας δεν εκδιώχθηκαν μόνο οι Έλληνες του Πόντου αλλά κινδύνευσε πολλές φορές σοβαρά και ο πολιτισμός τους. Έτσι το 1764 η Κερασούντα, εξαιτίας του εμφυλίου

πολέμου των τοπικών τυραννίσκων, καταστράφηκε ολοσχερώς. Την ίδια τύχη είχε και η κωμόπολη Κόραλα το 1811, ενώ η Τραπεζούντα συρρικνωνόταν συνεχώς από την πείνα και την εξαθλίωση. Οι σκληρές συνθήκες της ζωής, υπό το καθεστώς της οθωμανικής διοίκησης, ανάγκαζαν τις περισσότερες ελληνικές οικογένειες να μετακινούνται προς τα βουνά του Πόντου.

Η ισοπεδωτική καταστροφή που επέφεραν οι Οσμανλήδες στις κατακτημένες περιοχές και η εξάντληση των λαφύρων οδήγησαν σταδιακά στην οικονομική και κοινωνική αναδίπλωση του ποντιακού ελληνισμού. Η έλλειψη του εργατικού δυναμικού και η διοικητική αποδιοργάνωση ανάγκασαν τους κατακτητές να ανεχθούν τους ελληνοχριστιανούς που απέμειναν στην ύπαιθρο και τις μικρές πόλεις. Έτσι κοντά στους τεχνίτες και τους άλλους εκπροσώπους των παραγωγικών τάξεων βρήκαν καταφύγιο και οι συγγενείς και οι συγχωριανοί τους.

Από τις αρχές του 17ου αιώνα, λοιπόν, ο ελληνισμός του Πόντου άρχισε να ξαναριζώνει στον τόπο του, να ξαναβρίσκει τον εαυτό του και να χρησιμοποιεί το πνεύμα και τις ικανότητές του. Τη θέση των Ελλήνων ενίσχυσαν πολύ τα μοναστήρια και τα μεταλλεία του Πόντου, που ήταν γνωστά από την πρώιμη βυζαντινή εποχή. Η συστηματική εκμετάλλευση των μεταλλείων είχε αρχίσει στις αρχές του 16ου αιώνα. Οι Έλληνες μεταλλωρύχοι είχαν αποκτήσει μια σχεδόν μονοπωλιακή θέση σε όλους τους τομείς των ορυχείων. Γι' αυτόν τον λόγο έγιναν αναντικατάστατοι στην αυτοκρατορία και η Πύλη αναγνώρισε αμέσως τη σημασία που είχαν τα ορυχεία αργύρου, μολύβδου και χρυσού στην ποντιακή ενδοχώρα.

Οι σουλτάνοι, που χρειάζονταν χρήματα για τη συνέχιση των κατακτητικών τους πολέμων, έθεσαν όλα τα ορυχεία και μεταλλουργεία υπό την εποπτεία τους.

Πρώτος ο Μουράτ Α' (1574-1595) κρατικοποίησε τις στοές και τις εγκαταστάσεις επεξεργασίας, εξασθενίζοντας έτσι οικονομικά και πολιτικά τη δύναμη των τοπικών τυραννίσκων, η αλαζονεία και η απληστία των οποίων απέβαινε εις βάρος της ζωής, της προσωπικής ελευθερίας και της παρουσίας των Ελλήνων²⁸. Τα προνόμια που δόθηκαν στους μεταλλωρύχους οδήγησαν πολλούς χριστιανούς στις ποντιακές κοινότητες των ορυχείων, ενώ ανάλογα προνόμια είχαν επίσης όσοι δούλευαν στα ναυπηγεία.

4. Οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου

Η μεγάλη πλειοψηφία του ποντιακού ελληνισμού συνέχιζε να ζει κάτω από άθλιες και ταπεινωτικές συνθήκες, οι οποίες μοιραία οδηγούσαν αναγκαστικά στο δρόμο του εξισλαμισμού.

Στη μακράιωνη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας πολλοί χριστιανοί αντιστάθηκαν στην πίεση που τους ασκήθηκε για να αλλαξοπιστήσουν. Αυτοί ήταν οι Κρυπτοχριστιανοί ή Κλωστοί ή Κρυφοί ή Γυριστοί ή Τενεσουήρηδες. Επρόκειτο για λαθρόβιους χριστιανούς που αναγκάστηκαν να δεχτούν εξωτερικά μόνο τον ισλαμισμό, διατηρώντας στα βάθη της ψυχής τους τη χριστιανική πίστη και, όπου οι συνθήκες το επέτρεπαν, την ελληνική γλώσσα. Διατήρησαν έτσι τη θρησκευτική τους πίστη και την ελληνική τους ταυτότητα, με όλους τους κινδύνους που συνεπαγόταν αυτό για τους ίδιους και τις οικογένειες τους. Το μεγαλύτερο μέρος των Κρυπτοχριστιανών έζησε και ζει ακόμη στον Πόντο, ενώ σε μικρότερη κλίμακα το φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού παρατηρήθηκε επίσης στην Αλβανία, την Κύπρο, την Κρήτη, την Κωνσταντινούπολη, την Καππαδοκία και τα νησιά του Αιγαίου.

Μεταβυζαντινή μικρογραφία που εικονίζει τη βίαιη μετοικεσία των Ελλήνων του Πόντου την περίοδο της οθωμανοκρατίας

Η διαφύλαξη από γενιά σε γενιά της μυστικής τους χριστιανικής ιδιότητας αποτελεί ιστορικά αξιοθαύμαστο φαινόμενο, δεδομένου ότι τυχόν αποκάλυψή της επέσπευε αυστηρότατες τιμωρίες από την πλευρά της οθωμανικής εξουσίας. Πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι οι Κρυπτοχριστιανοί, όπως και οι Νεομάρτυρες, είχαν την αμέριστη υποστήριξη των μεγάλων μοναστηριών του Πόντου. Χάρη στη διπλωματία των Ηγουμένων τους, τα μοναστήρια αυτά έσωσαν πολλές φορές ηθικά, πνευματικά, εθνικά και σωματικά τους καταδιωκόμενους χριστιανούς²⁹.

Το φαινόμενο της «αποκρυφίας», που συνεχίζεται μέχρι σήμερα, αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά επίσημα το 1856. Οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου εκμεταλλευόμενοι την έκδοση του σουλτανικού διατάγματος «Χάτι

Χουμαγιούν», που υποσχόταν θρησκευτική και πολιτική ελευθερία σε όλους τους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συγκεντρώθηκαν το Μάρτιο του 1857 στη Μονή της Θεοσκεπάστου και εκεί ορκίστηκαν να αγωνιστούν μέχρι την τελική νίκη, αφηφώντας την εξορία, το θάνατο και τα άλλα βασανιστήρια με τα οποία τους εκβίαζαν οι οθωμανικές αρχές. Η αντιπροσωπευτική επιτροπή, που ορίστηκε από τους Κρυπτοχριστιανούς, με επιστολή της προς τις πρεσβείες των Μεγάλων Δυνάμεων, προς Πατριαρχείο και προς την Υψηλή Πύλη πέτυχε να αναγνωρισθούν επίσημα οι πρώτοι Κρυπτοχριστιανοί ως χριστιανοί.

Το 1856 η επιτόπια έρευνα που έγινε στην περιοχή του Πόντου για την καταγραφή των κρυφών χριστιανών είχε ως αποτέλεσμα μια Έκθεση, η οποία σήμερα βρίσκεται στα αρχεία του Foreign Office και βεβαιώνει το μεγάλο αριθμό των Κρυπτοχριστιανών κατοίκων. Παρά τη διακοπή της έρευνας από τις οθωμανικές αρχές, λόγω του φόβου μήπως επεκταθεί ο εκχριστιανισμός και ο εξελληνισμός της περιοχής, οι κάτοικοι πολλών περιοχών (Κρώμνης, Ματσούκας, Σουρμένων, Σάντας, Ιμέρας) σήκωσαν τη σημαία της εθικοθρησκευτικής επανάστασης³⁰.

Το 1857 οι επιτροπές που δημιουργήθηκαν κατέγραψαν 30.000 κρυφούς χριστιανούς, ενώ ολόκληρα χωριά το ένα μετά το άλλο αποκάλυπταν το μυστικό τους³¹. Η πρώτη αυτή διπλωματική νίκη του 1857, στην οποία συμμετείχαν ενεργά και οι αντιπρόσωποι των Μ. Δυνάμεων, προκάλεσε τη διαμόρφωση νέου εχθρικού κλίματος απέναντι στους χριστιανούς, όπως περιγράφουν και οι Εκθέσεις των υποπροξένων Τραπεζούντας Κυπριώτη και Συναδινού προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας και προς το μητροπολίτη Τραπεζούντας Κωνσταντίο.

Οι οθωμανικές αρχές, θορυβημένες από το ενδεχόμενο γενίκευσης του εκχριστιανισμού και του εξελληνισμού ολοκλήρου του Πόντου, έλαβαν μέτρα εις βάρος όσων είχαν αναγνωρισθεί ως χριστιανοί. Το επαχθέστερο από τα μέτρα αυτά ήταν η στρατολόγηση, η οποία ισοδυναμούσε για τους κρυπτοχριστιανούς με θανατική καταδίκη στα οθωμανικά στρατόπεδα, όπου τους αντιμετώπιζαν ως αρνησίθρησκους. Για το λόγο αυτό οι περισσότεροι Κρυπτοχριστιανοί αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην ομόθρησκη Ρωσία. Στα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών της Ρωσίας στη Μόσχα υπάρχουν πολλές εκθέσεις που αναφέρονται στο δράμα των κρυπτοχριστιανών³².

Το 1910 η νεοτουρκική βουλή αναγκάστηκε να αναγνωρίσει μια μεγάλη κατηγορία κρυπτοχριστιανών ως γνήσιους χριστιανούς. Οι περισσότεροι όμως από αυτούς δεν κατόρθωσαν να επωφεληθούν από την αναγνώριση αυτή, καθώς εγκλωβίστηκαν σε πολύπλοκες γραφειοκρατικές διαδικασίες.

Η αναπάντεχη έκβαση ιστορικοπολιτικών γεγονότων, όπως του Κρητικού Ζητήματος και των Βαλκανικών πολέμων, που έφεραν αντιμέτωπες την Ελλάδα και την Τουρκία και, τέλος, ο Ά Παγκόσμιος πόλεμος, η Μικρασιατική εκστρατεία και η αναγκαστική ανταλλαγή των πληθυσμών βρήκαν απροετοίμαστους τους κρυπτοχριστιανούς. Το δικαίωμα που είχαν κατακτήσει με τον νόμο του 1910 δεν πρόφτασαν να το εκμεταλλευτούν. Οι φοβεροί διωγμοί και η μεθοδευμένη εξόντωση του ποντιακού ελληνισμού κατά την περίοδο αυτή ανάγκασαν τους κρυπτοχριστιανούς να αναβάλουν την αποκάλυψη και την αλλαγή των ονομάτων και της θρησκείας τους για πιο ήρεμες ημέρες, οι οποίες, ωστόσο, δεν ήρθαν ποτέ. Γι' αυτόν τον λόγο, η ανταλλαγή των πληθυσμών, που έγινε με βάση μόνο τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, τους βρήκε από την άλλη πλευρά, αφού

ήταν καταγεγραμμένοι μονάχα με τα μουσουλμανικά ονόματά τους.

Σύμφωνα με τις εκθέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά και του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, το 1914 επίσημα καταγεγραμμένοι ήταν 43.000 κρυπτοχριστιανοί³³.

Δ. Ο ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΤΟ 19ο ΚΑΙ 20ο ΑΙΩΝΑ

1. Οικονομική και πνευματική ανάπτυξη

Το δυσμενές κλίμα για τους υπόδουλους Έλληνες, που είχε διαμορφωθεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821, άρχισε σταδιακά να υποχωρεί μετά την παραχώρηση των ειδικών προνομίων, γνωστών στην παγκόσμια ιστορία με τους νομικούς όρους «Χάτι Σερίφ» (1839) και «Χάτι Χουμαγιούν» (1856).

Η θεωρητική ισονομία και η θρησκευτική ελευθερία μαζί με την ανάπτυξη του εμπορίου και της οικονομίας οδήγησαν στη δημογραφική αύξηση του ποντιακού πληθυσμού, στην καλλιέργεια της ελληνικής παιδείας και στην ανάπτυξη της νεοελληνικής συνείδησης³⁴.

Ο ποντιακός ελληνισμός εγκατέλειψε τα κρησφύγετά του και κατέβηκε στις παραλιακές περιοχές, όπου έκτισε καινούρια χωριά, εκκλησίες και σχολεία. Σε σύντομο χρονικό διάστημα πήρε ξανά στα χέρια του το εμπόριο ολόκληρου του Εύξεινου Πόντου και της ενδοχώρας, ενώ η Τραπεζούντα ξαναβρήκε τις παλιές της δόξες.

Το μέλλον της περιοχής προβλεπόταν ευοίωνο, χάρη στην εύφορη χώρα με την πλούσια βλάστηση, τις απέραντες δασικές εκτάσεις με έλατα, πλατάνια, πεύκα και άλλα δέντρα που κάλυπταν τις περιοχές της Σινώπης, της Τρίπολης, της Κερασούντας, της Τραπεζούντας και των Σουρμένων. Στην Κερασούντα είχαν ιδρυθεί εργοστάσια ατμοπριόνων για την παραγωγή ξυλείας από έλατα. Μεγάλη σπουδαιότητα επίσης είχε η λεπτοκαρυά που εξαγόταν στο Αμβούργο, την Τεργέστη, τη Ν. Υόρκη και τη Ρωσία.

Μεταφορά καπνών της Μπάφρας με καμήλες

Η γεωργική οικονομία στηριζόταν κυρίως στο σιτάρι, το καλαμπόκι, το κριθάρι, τα όσπρια, τα πορτοκάλια, τα γέωμηλα και τα εξαίρετα καπνά, ιδιαίτερα των περιοχών της Αμισού και της Μπάφρας. Τα τυροκομικά προϊόντα του Πόντου ήταν και είναι επίσης δημοφιλή στις αγορές της Κωνσταντινούπολης και των άλλων μεγαλουπόλεων.

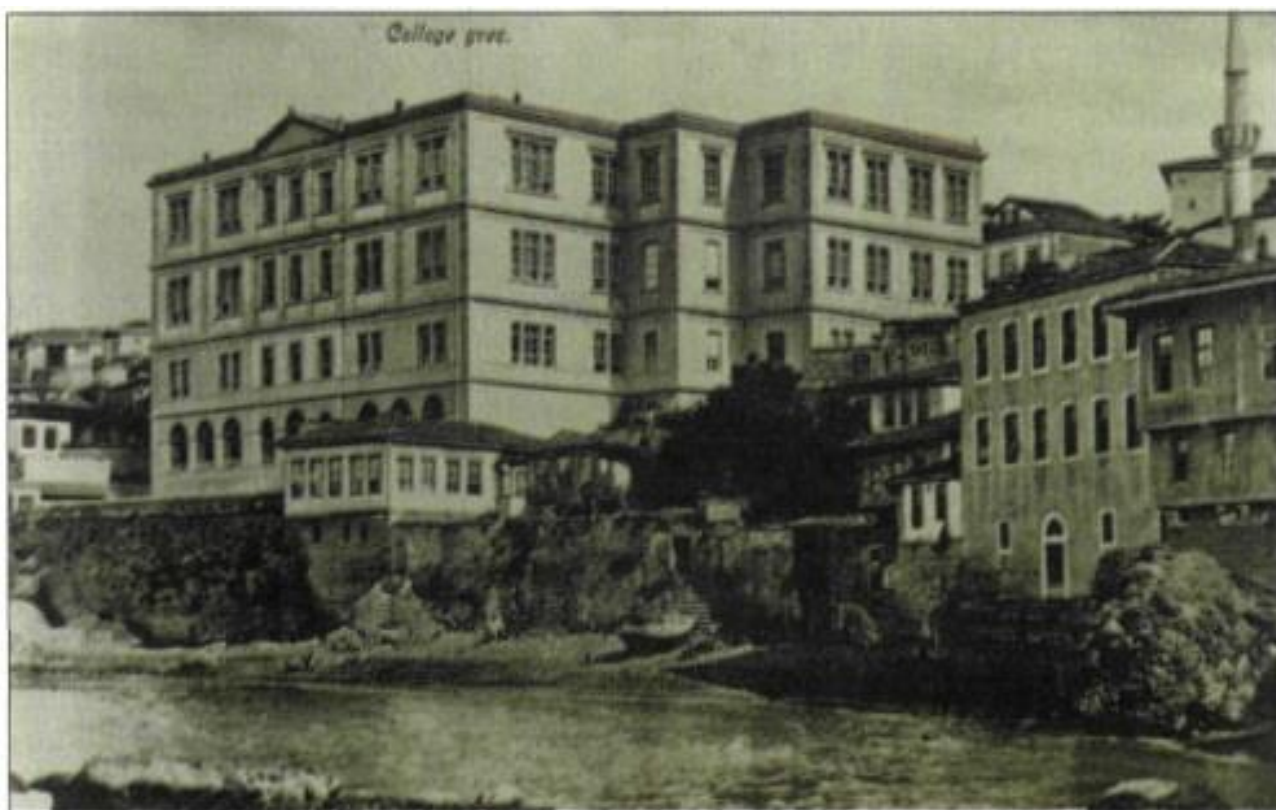
Προς το βορά η οροσειρά Παρυάδρου, πλούσια σε μεταλλευτικά κοιτάσματα, έδωσε τη δυνατότητα δημιουργίας μεταλλείων αργύρου, χαλκού και μολύβδου στις περιφέρειες της Αργυρούπολης και της Τρίπολης. Εξίσου αναπτυγμένη ήταν η βιοτεχνία στο χώρο της χρυσοχοΐας, της σιδηρουργίας, και της χαλκουργίας, καθώς επίσης και η βιομηχανία της ναυπηγικής.

Η κυρία πλουτοπαραγωγική πηγή στα παράλια του Ευξείνου Πόντου ήταν το διαμετακομιστικό εμπόριο με κυριότερα λιμάνια την Αμισό, την Τραπεζούντα, την Κερασούντα, την Οδησσό, τη Βραΐλα, το Νοβοροσίσκι και τη Σεβαστούπολη.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου οι Νεότουρκοι με διάφορους τρόπους προσπαθούσαν να απομακρύνουν και να περιορίσουν το εμπόριο των χριστιανών, οι οποίοι για να επιβιώσουν συνεργάστηκαν με τις τοπικές μουσουλμανικές εθνότητες. Η Τραπεζούντα μέχρι το 1869 έλεγχε το 40% του εμπορίου της Περσίας και το διαμετακομιστικό εμπόριο απέφερε κέρδος περίπου 200.000.000 φράγκα το χρόνο³⁵.

Οι ελληνικές επιχειρήσεις διέθεταν εμπορικά υποκαταστήματα και πρακτορεία μεταφορών στη Ρωσία, την Περσία, την Αγγλία, την Κωνσταντινούπολη, τη Μασσαλία και σε άλλες μεγάλες πόλεις της Ευρώπης. Η Τραπεζούντα αποτελούσε το σταυροδρόμι της εμπορικής κίνησης μεταξύ Δύσης και Ανατολής μέχρι το 1869 που ολοκληρώθηκε η διάνοιξη της Διώρυγας του Σουέζ, οπότε άρχισε η σταδιακή παρακμή του λιμανιού της. Ωστόσο, για μεγάλο διάστημα και μετά το 1883, τέσσερις μεγάλοι ελληνικοί τραπεζικοί και εμπορικοί οίκοι της Τραπεζούντας έλεγχαν μαζί με το υποκατάστημα της Τράπεζας Αθηνών σχεδόν όλη την οικονομία του ανατολικού Πόντου.

Ανάλογη ήταν η οικονομική κίνηση των Ελλήνων και στις άλλες πόλεις του Πόντου: από το εμπορικό λιμάνι της Αμισού εξαγόταν μεγάλες ποσότητες εξαιρετικού καπνού και άλλων εγχώριων προϊόντων, ενώ το 1869 στην Αμισό από τις 214 επιχειρήσεις της πόλης οι 156 ανήκαν στους Έλληνες. Στην Κερασούντα οι εφοπλιστικοί και εμπορικοί οίκοι των Κωνσταντινίδη, Κακουλίδη, Σουρμελή και Πισσάνη καταξιώθηκαν στα μεγάλα εμπορικά κέντρα του Ευξείνου Πόντου αλλά και της Ευρώπης.

Το Φροντιστήριο Τραπεζούντος

Η οικονομική άνθηση του ελληνισμού στην ευρύτερη περιοχή του Εύξεινου Πόντου είχε ως αποτέλεσμα την πνευματική και καλλιτεχνική αναγέννηση. Οι εκπρόσωποι του επιχειρηματικού κόσμου πρόσφεραν γενναιόδωρα ένα σεβαστό ποσό από τα κέρδη τους υπέρ των θρησκευτικών, εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και αξιόλογοι επιστήμονες στέλνονταν για ειδίκευση σε διάφορα πανεπιστήμια της Ευρώπης, για να μεταφέρουν στην πατρίδα τους τις νέες επιστημονικές μεθόδους διδασκαλίας.

Το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας, που είχε ιδρύσει το 1682 ο μεγάλος Τραπεζούντιος δάσκαλος του Γένους Σεβαστός Κυμινήτης και λειτούργησε παρά τις αντιξοότητες μέχρι το 1922, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πνευματική και ηθική ανάπτυξη των Ελληνοποντίων και στην ανάπτυξη της εθνικής τους συνείδησης³⁶.

**Ο μητροπολίτης Τραπεζούντας Χρύσανθος, οι καθηγητές
του Φροντιστηρίου Τραπεζούντος
και οι μαθητές το 1921**

Στις αρχές του 20ού αιώνα δεν υπήρχε ποντιακό χωριό χωρίς δικό του σχολείο και δίκη του εκκλησία. Σύμφωνα με τη στατιστική του Παναρέτου, το 1913 στις επαρχίες των έξι μητροπόλεων του Πόντου κατοικούσαν 697.000 Έλληνες, ενώ το ίδιο διάστημα, σύμφωνα με τον Γ. Λαμψίδη, λειτουργούσαν 1.890 εκκλησίες, 22 μοναστήρια, 1.647 παρεκκλήσια και 1.401 σχολεία με 85.890 μαθητές.

Το ελληνικό τυπογραφείο, το οποίο εγκαταστάθηκε το 1880 στην Τραπεζούντα, συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης και την προετοιμασία ενός αγωνιστικού κλίματος για την αντικατάσταση του οθωμανικού καθεστώτος από ένα ελεύθερο και δημοκρατικό πολίτευμα.

Ο ελληνοκεντρικός προσανατολισμός του κλίματος αυτού είχε ως πρωτεργάτες την πρωτοεμφανιζόμενη

αστική τάξη, η οποία ανέπτυξε πατριωτική δράση σε κάθε ευκαιρία. Έτσι, π.χ., από τον ρωσο-οθωμανικό πόλεμο του 1828-1829 μέχρι και την κρητική εξέγερση του 1866-67, οι Έλληνες του Πόντου ήταν παρόντες.

Αλλά και στους ελληνο-οθωμανικούς πολέμους που ακολούθησαν, πολύ σημαντική ήταν η εθελοντική συμμετοχή των Ποντίων αγωνιστών και η οικονομική ενίσχυση που παρείχαν υπέρ των αγώνων. Για παράδειγμα αναφέρουμε την προσφορά των 12.000 λιρών που έκαναν οι Έλληνες της Σαμψούντας το 1912 στο ελληνικό Ναυτικό³⁷.

Ο 20ός αιώνας βρήκε τον ελληνισμό του Πόντου να έχει θεαματικό προβάδισμα συγκριτικά με τις άλλες εθνότητες της ευρύτερης περιοχής στον οικονομικό και τον πνευματικό τομέα.

Ωστόσο, η πολιτική που εφάρμοσαν οι νεοτουρκικές κυβερνήσεις απέναντι των Ελλήνων ήταν εξαιρετικά εχθρική και περιλάμβανε δυσμενή οικονομικά, εκπαιδευτικά, στρατιωτικά και θρησκευτικά μέτρα, τα οποία επιβλήθηκαν γενικότερα στις χριστιανικές εθνότητες του κράτους. Η πολιτική αυτή, η οποία βρισκόταν σε πλήρη αντίθεση με τις εξαγγελίες του Προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής Γ. Ουίλσον, σχετικά με την αυτοδιάθεση των λαών, οδήγησε τους Πόντιους, κυρίως της Διασποράς, στη μεγάλη απόφαση να αγωνιστούν για τη δημιουργία μιας αυτόνομης Ποντιακής Δημοκρατίας.

2. Αγώνες για τη δημιουργία μιας αυτόνομης Ποντιακής Δημοκρατίας (1917-1922)

Οι Έλληνες της Διασποράς αναδείχθηκαν πρωτεργάτες στους αγώνες για τη δημιουργία μιας αυτόνομης ποντιακής δημοκρατίας με βασικούς εκπροσώπους τους Κ. Κωνσταντινίδη από τη Μασσαλία, Β. Ιωαννίδη

και Θ. Θεοφύλακτου από το Βατούμ, Ι. Πασσαλίδη από το Σοχούμ, Λ. Ιωαννίδη και Φ. Κτενίδη από το Κρασνοντάρ. Από τους Έλληνες του ιστορικού Πόντου ξεχωρίζουν οι δύο σεβάσμιες μορφές της Εκκλησίας, ο μητροπολίτης Τραπεζούντας Χρύσανθος και ο μητροπολίτης Αμάσειας Γερμανός Καραβαγγέλης³⁸.

Λίγες μέρες πριν από τη ρωσική κατοχή της πόλης, τον Απρίλιο του 1916, έγινε η παράδοση της Τραπεζούντας από τον Τούρκο Βαλή Μεχμέτ Τζεμάλ Αζμή μπέη στο μητροπολίτη Χρύσανθο, ο οποίος λόγω της συνετής πολιτικής του απέναντι στους μουσουλμάνους της περιοχής, έγινε δεκτός, από τους Ρώσους αλλά και από τους προξενικούς εκπροσώπους των άλλων κρατών, ως ηγέτης στην ευαίσθητη περιοχή, όπου ήταν ακόμη νωπές στους κατοίκους οι μνήμες από τις σφαγές και τις εχθροπραξίες. Η δίχρονη προεδρία του Χρύσανθου ήταν ένα αληθινό διάλειμμα δημοκρατίας και αρμονικής συμβίωσης χριστιανών και μουσουλμάνων. Το Φεβρουάριο του 1918 η κατάσταση είχε αλλάξει ριζικά, όταν ύστερα από την επικράτηση των μπολσεβίκων το 1917, ο ρωσικός στρατός εγκατέλειψε την Τραπεζούντα και η περιοχή ξαναπέρασε στην κατοχή των Νεοτούρκων.

Στις δύσκολες εκείνες στιγμές, χιλιάδες Έλληνες του ανατολικού Πόντου και του Καρς, για να γλιτώσουν από τις διώξεις από τους Νεότουρκους, πήραν το δρόμο της φυγής προς τη Ρωσία, η οποία δοκιμαζόταν τότε από εμφύλιο πόλεμο. Ο ξεριζωμός των Ελλήνων της Μικράς Ασίας ευαισθητοποίησε τους Έλληνες της Ρωσίας, οι οποίοι ήδη από το Α' Πανελλήνιο Συνέδριο, τον Ιούλιο του 1917 στο Ταϊγάνιο αποφάσισαν την εκλογή Κεντρικού Συμβουλίου για τη δημιουργία ανεξάρτητου Ποντιακού Κράτους, με προσωρινή έδρα την πόλη Ροστόβ³⁹.

Για πρώτη φορά οι Πόντιοι της Διασποράς οργανώθηκαν σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Ελλάδας (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Βόλο), καθώς επίσης και στις πόλεις του εξωτερικού.

Στην Ευρώπη πρωτεργάτης του αγώνα ήταν ο Κ. Κωνσταντινίδης, ο οποίος από τη Μασσαλία με διαδοχικά υπομνήματα ενημέρωνε τις συμμαχικές δυνάμεις για την τραγική κατάσταση που επικρατούσε στον Πόντο. Ο ίδιος επίσης τύπωσε και κυκλοφόρησε χάρτη που όριζε τα σύνορα της προτεινόμενης ποντιακής δημοκρατίας. Αυτό το χάρτη τύπωσε και σε απλό σχήμα ταχυδρομικού δελτίου (καρτ-προστάλ) με γραπτό κείμενο στα γαλλικά: «Πολίτες τον Πόντου ξεσηκωθείτε! Θυμίστε στα φιλελεύθερα έθνη τα ύψιστα δικαιώματά σας για τη ζωή και την ανεξαρτησία»⁴⁰. Η ρωσική επανάσταση ξεσήκωσε τους Έλληνες του Πόντου για το δικό τους εθνικό αγώνα, ενώ στο πρώτο παγκόσμιο Παν-ποντιακό Συνέδριο, που οργανώθηκε στη Μασσαλία το Φεβρουάριο του 1918, ο ίδιος ο Κ. Κωνσταντινίδης, με τηλεγράφημα που έστειλε στον Α. Τρότσκι, ζήτησε επίσημα την υποστήριξη της Σοβιετικής Ένωσης⁴¹.

Η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου ήταν αρχικά σύμφωνη με τον αγώνα και τις εθνικές διεκδικήσεις των Ποντίων. Στο συνέδριο Ειρήνης όμως στο Παρίσι, που άρχισε το Δεκέμβριο του 1918, ο Ελ. Βενιζέλος πιέστηκε από τις συμμαχικές δυνάμεις και δεν συμπεριέλαβε τον Πόντο στο φάκελο των ελληνικών διεκδικήσεων, και, παρά τις έντονες διαμαρτυρίες των Ελλήνων του Πόντου, συμφώνησε να παραχωρηθεί η περιοχή στην υπό ίδρυση Αρμενική Δημοκρατία.

Χάρτης της Δημοκρατίας του Πόντου

Η πρόταση του Ελ. Βενιζέλου προκάλεσε μεγάλη απογοήτευση στους Έλληνες του Πόντου, οι οποίοι στα διάφορα συνέδρια που πραγματοποίησαν στο Μπακού, στο Κρασνοντάρ, στο Βατούμ και στη Μασσαλία, διαμαρτυρήθηκαν έντονα για τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης. Πολλά ποντιακά σωματεία έστειλαν τότε τηλεγραφήματα στο Παρίσι για να μεταπείσουν τον πρωθυπουργό, τον οποίο επισκέφθηκε μάλιστα τον Απρίλιο του 1919 ο μητροπολίτης Χρύσανθος. Μετά τη διεξοδική ενημέρωση που έλαβε ο Έλληνας πρωθυπουργός από τον Χρύσανθο, για το Ποντιακό Ζήτημα, αποφάσισε να ενισχύσει τις προσπάθειες των Ποντίων και έδωσε την έγκριση του στο μητροπολίτη να συνεχίσει την προσπάθεια ενημέρωσης όλων των πολιτικών που έλαβαν μέρος στη Συνδιάσκεψη. Οι περισσότεροι από αυτούς, με εξαίρεση τους Άγγλους αντιπροσώπους, είδαν με πολλή κατανόηση τα αιτήματα των Ελληνοποντίων. Συγκεκριμένα, στην πρόταση του μητροπολίτη να γίνει ο Πόντος ανεξάρτητο κράτος υπό ελληνική εντολή, ο Πρόεδρος των Η.Π.Α. Ούιλσον απάντησε: «Είναι θαυμάσια όσα μου λέτε. Ο Πόντος πρέπει να γίνει ανεξάρτητος. Μίαν ψήφον έχω εις την Συνδιάσκεψιν, αλλά θα την διαθέσω υπέρ του λαού σας»⁴².

Παράλληλα με τον παν-ποντιακό αγώνα των Ελλήνων της Ρωσίας, ο Χρύσανθος επισκέφθηκε το Εριβάν και διαπραγματεύτηκε με τους Αρμένιους, καθώς επίσης και με τους μουσουλμάνους του Πόντου, μια μορφή συνομοσπονδίας⁴³. Ωστόσο, η αμοιβαία καχυποψία έγινε αιτία να χαθεί πολύτιμος χρόνος, ο οποίος αποδείχθηκε μοιραίος, εξαιτίας των γρήγορων πολιτικών εξελίξεων. Το πολιτικό γεγονός που λειτούργησε ως ταφόπετρα του ποντιακού ζητήματος ήταν η συνθήκη φιλίας και συνεργασίας που υπογράφηκε το Μάρτιο του 1921 ανάμεσα στους Μπολσεβίκους και τον Κεμάλ. Η

συνθήκη αυτή έδωσε στον αδύναμο ως τότε Κεμάλ την οικονομική, στρατιωτική και ηθική δυνατότητα να συνεχίσει τις επιχειρήσεις του κατά των Ποντίων και, ακόμη, να εμφανιστεί στη Συνδιάσκεψη του Λονδίνου με υπερβολικές απαιτήσεις, που λόγω της ιστορικής συγκυρίας δεν απορρίφθηκαν από τις νικήτριες Δυνάμεις, παρά το γεγονός ότι ήταν σύμμαχοι με τους Έλληνες⁴⁴.

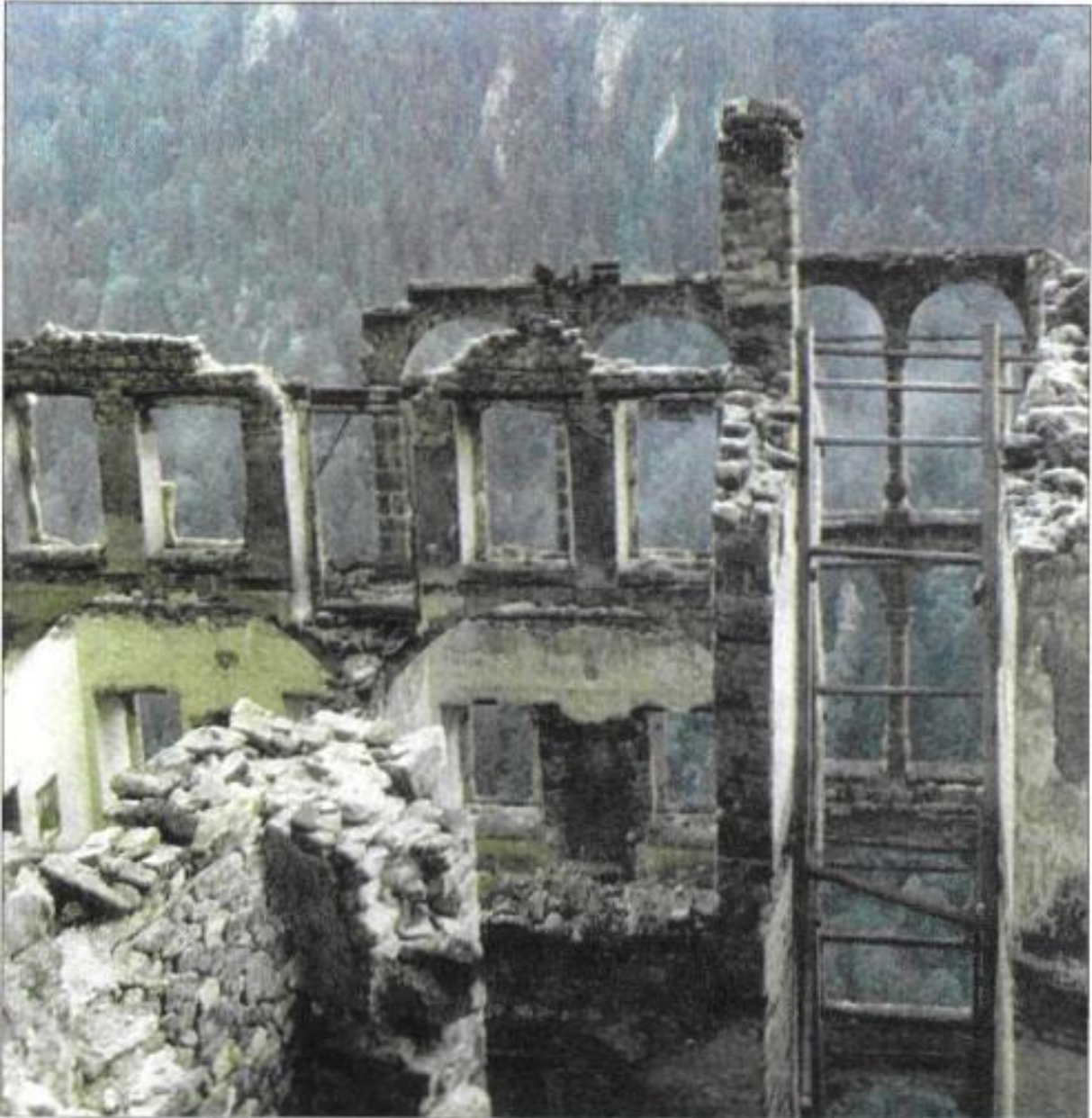
Ο μητροπολίτης Αμασείας
Γερμανός Καραβαγγέλης

Παρά το αρνητικό κλίμα που δημιουργήθηκε, ο ποντιακός ελληνισμός δεν προήθηκε. Στις 10 Μαρτίου 1921 ο μητροπολίτης Αμάσειας Γερμανός πρότεινε στον υπουργό εξωτερικών Μπαλτα-

τζή συνεργασία με τους Κούρδους και τους Αρμένιους εναντίον του κινήματος του Κεμάλ. Η κυβέρνηση του Γούναρη, απομονωμένη και από τους συμμάχους, δεν πήρε καμιά πρωτοβουλία, ενώ οι Πόντιοι απογοητευμένοι, με πρωτοβουλία του Γερμανού Καραβαγγέλη, διοργάνωσαν δύο Συνέδρια, στην Κωνσταντινούπολη στις 17 Αυγούστου 1921 και στην Αθήνα στις 4 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους.

Η τελευταία προσπάθεια ποντοαρμενικής συνεργασίας άρχισε καθυστερημένα στις αρχές του 1922, όταν πια τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων είχαν

αλλάξει πλευρά. Εκμεταλλευόμενος την ευνοϊκή συγκυρία ο Κεμάλ πασάς, με τη φανερή υποστήριξη των μπολσεβίκων, της Ιταλίας, της Γαλλίας και τη σιωπηρή σύμπραξη της Αγγλίας, άρχισε την αντεπίθεση που έφερε και την κατάρρευση του μετώπου.

Ερείπια της Μονής Παναγίας Σουμελά του ιστορικού Πόντου

Η ποντιακή Δημοκρατία έμεινε ένα όνειρο, ενώ η καταδίκη σε θάνατο από την κεμαλική κυβέρνηση όλων των πρωτεργατών του αγώνα σφράγισε την εθνική

συμφορά του ποντιακού ελληνισμού, η οποία συνδέεται με τη γενικότερη τύχη του ελληνισμού της Μ. Ασίας.

Αυτή την περίοδο της γενοκτονίας αλλά και νωρίτερα, ένας δεύτερος ποντιακός ελληνισμός ζούσε και μεγαλουργούσε στη Ρωσία. Περισσότεροι από 500.000 Πόντιοι κατοικούσαν στη Ρωσία, ενώ το 1918, με τις ομαδικές μετοικεσίες των καταδιωγμένων Ποντίων, ιδιαίτερα μετά την αποχώρηση των ρωσικών στρατευμάτων, ξεπέρασαν τους 750.000⁴⁵. Σήμερα υπολογίζεται ότι στην πρώην Σοβιετική Ένωση ζουν ακόμη περισσότεροι από μισό εκατομμύριο Πόντιοι, οι οποίοι διατηρούν, στο βαθμό που δεν επεμβαίνουν οι αρχές των Ανεξάρτητων Δημοκρατιών της Κοινοπολιτείας, τις πατροπαράδοτες ελληνοποντιακές τους παραδόσεις.

Στον ιστορικό Πόντο όμως το τέλος της ιστορίας και του πολιτισμού των Ποντίων ήταν εξαιρετικά τραγικό και σταμάτησε βίαια με την αναγκαστική ανταλλαγή των πληθυσμών που όρισε η Συνθήκη της Λωζάννης το 1923.

3. Η μεθοδευμένη εξόντωση (γενοκτονία) των Ελλήνων του Πόντου

Είναι γνωστή η γενοκτονία του αρμενικού λαού το 1915 από τους Νεότουρκους, αλλά δεν είναι γνωστή η μεθοδευμένη εξόντωση των Ελλήνων του Πόντου που είχε τις ίδιες αναλογίες ποσοτικά και ηθικά με τη γενοκτονία των Αρμενίων την περίοδο 1916-1923.

Από τους 697.000 Πόντιους που ζούσαν το 1913 στον Πόντο, περισσότεροι από 353.000, δηλαδή ποσοστό μεγαλύτερο από το 50%, θανατώθηκαν μέχρι το 1923 από τους Νεότουρκους και τους Κεμαλικούς στις πόλεις και τα χωριά, στις εξορίες και τις φυλακές, κα-

θώς και στα τάγματα εργασίας, τα λεγόμενα «αμελέ ταμπουρού»⁴⁶.

Η φύση και η μέθοδος της εξαπόλυσης συστηματικών διώξεων κατά των Ελλήνων του Πόντου από τους Νεότουρκους και τους Κεμαλικούς, ενώ έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τη γενοκτονία των Εβραίων, έχει δύο βασικές διαφορές, κατά τον Π. Ενεπεκίδη. Δεν έχει καμία ιδεολογική, κοσμοθεωρητική ή ψευδοεπιστημονική θεμελίωση περί γενετικής, ευγονικής και αρίας ή σημιτικής φυλής. Εξυπηρετούσε μόνο τη συγκεκριμένη πρακτική πολιτική σκοπιμότητα της εκκαθάρισης της Μ. Ασίας από το ελληνικό στοιχείο. Οι εξορίες των κατοίκων ολόκληρων χωριών, οι εξοντωτικές εκείνες οδοιπορίες μέσα στο χιόνι των γυναικόπαιδων και των γερόντων -οι άνδρες βρίσκονταν ήδη στα τάγματα εργασίας ή στο στρατό- συνετέλεσαν ώστε πολλοί να πεθάνουν από τις κακουχίες⁴⁷.

Η κατάσταση στην ευρύτερη περιοχή του Εύξεινου Πόντου επιδεινώθηκε, όταν ο ελληνικός στρατός στις 15 Μαΐου 1919 κατέλαβε τη Σμύρνη και ένα μέρος της ενδοχώρας. Ο ίδιος ο Κεμάλ στις 19 Μαΐου 1919 οργάνωσε τη δεύτερη φάση των διωγμών, όταν αποβιβάσθηκε στη Σαμψούντα.

Με τη Συνθήκη της Λωζάννης στις 24 Ιουλίου 1923, ορίστηκε ως σύνορο μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας ο ποταμός Έβρος. Ήδη στις 30 Ιανουαρίου του ίδιου έτους είχε υπογραφεί στη Λωζάννη η σύμβαση περί ανταλλαγής των πληθυσμών.

Ωστόσο, η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων προσφύγων είχε ήδη εγκαταλείψει την περιοχή πριν από τη σύμβαση, ενώ πολλοί κατέφυγαν στις παραλιακές πόλεις για να επιβιbasθούν σε πλοία για την Ελλάδα. Συνολικά, ο παρευξεινιος ελληνισμός της Μ. Ασίας εξοντώθηκε κατά την περίοδο 1914-1924 ή ακολούθησε το δρόμο της διασποράς προς την Ευρώπη, την Αμερι-

κή και την Περσία (Ιράν), τη Σοβιετική Ένωση και την Ελλάδα.

Τα Αρχεία των Υπουργείων Εξωτερικών της Ευρώπης και της Αμερικής, καθώς επίσης και οι εκθέσεις διεθνών οργανισμών πιστοποιούν το μέγεθος και το είδος του διωγμού που υπέστησαν οι Έλληνες του Πόντου.

Ε. Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

1. Το πρόβλημα των προσφύγων από το 1922 μέχρι σήμερα

Τα γεγονότα του 1922 είχαν ως συνέπεια το ξερίζωμα του ελληνισμού της Μ. Ασίας. Περισσότεροι από 1.300.000 Έλληνες αναγκάστηκαν να εκπατριστούν βίαια, εγκαταλείποντας τους προσφιλείς νεκρούς, μαζί με τις περιουσίες τους και τον πολιτισμό της μακραίωνης δημιουργικής παρουσίας τους εκεί.

Η εξαντλημένη από τον πόλεμο, ηθικά, πολιτικά, κοινωνικά, δημογραφικά και οικονομικά Ελλάδα αναγκάστηκε να δεχτεί στους κόλπους της εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες, χωρίς κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο υποδοχής.

Η μικρασιατική καταστροφή ξανάφερε στο προσκήνιο την ταραγμένη εσωτερική πολιτική κατάσταση. Η ανικανότητα των εναλλασσόμενων κυβερνήσεων ανάγκασε τον στρατηγό Πλαστήρα να αναλάβει την εξουσία, να εκθρονίσει το βασιλιά Κωνσταντίνο και να κινητοποιήσει όλες τις κρατικές υπηρεσίες για την επίλυση των προσφυγικών προβλημάτων.

Η συντριπτική πλειοψηφία του προσφυγικού πληθυσμού, 638.252 άτομα, δηλαδή ένα ποσοστό 53%, εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία, αρχικά στις περιοχές που εγκατέλειψαν οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι.

Τα κύρια προβλήματα που αντιμετώπισε το κράτος την πρώτη αυτή περίοδο της προσφυγιάς ήταν η επισκευή των εγκαταλειφθέντων οικισμών από τους τουρκικούς και βουλγαρικούς πληθυσμούς, η ανέγερση νέων οικιών και οικισμών, η κατασκευή συγκοινωνιακών έργων, η διανομή γεωργικών κλήρων στους πρόσφυ-

γες γεωργούς και ο εφοδιασμός τους με τα στοιχειώδη εργαλεία και τους γεωργικούς σπόρους για την καλλιέργεια των κτημάτων. Η ελληνική κυβέρνηση, για να συνεχίσει το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων Ποντίων, ζήτησε τη μεσολάβηση της Κοινωνίας των Εθνών (ΚΤΕ), η οποία ενέκρινε τη δανειοδότηση. Θετικό ρόλο έπαιξε η περίφημη έκθεση του Nansen, ώστε στο τέλος του 1924, μετά από επίμονες διαπραγματεύσεις και αυστηρές δεσμεύσεις, υπογράφηκε το δάνειο ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και την Τράπεζα της Αγγλίας με ονομαστικό κεφάλαιο 12.300.000 λίρες Αγγλίας.

Ο προσφυγικός καταυλισμός του Χαρμάνκιοι (Ελευθέρια)
Θεσσαλονίκης

Η διαχείριση του δανείου ύστερα από πρόταση της Κοινωνίας των Εθνών που έγινε αποδεκτή από την ελληνική κυβέρνηση ανατέθηκε στον αυτόνομο και ανεξάρτητο οργανισμό, την Επιτροπή Αποκατάστασης

Προσφύγων (Ε.Α.Π.), που συστήθηκε με βάση το πρωτόκολλο της 28ης Σεπτεμβρίου 1923 της Γενεύης.

Η Ε.Α.Π. με την άρτια διοικητική, οικονομική και τεχνική της οργάνωση μπόρεσε να προχωρήσει στην εφαρμογή του προγράμματος αποκατάστασης των προσφύγων. Στην επιτυχία του προγράμματος συνετέλεσαν και οι ίδιοι οι πρόσφυγες με την εργατικότητα, την ικανότητα, την τιμιότητα και την εμπειρία που διέθεταν στον οικονομικό και πολιτισμικό χώρο. Τα 2/3 των εξόδων της Ε.Α.Π. δαπανήθηκαν στη Μακεδονία με αποτέλεσμα να αλλάξει ριζικά η περιοχή σε τέτοιο βαθμό ώστε, συμφωνά με τις δηλώσεις του αντιπροέδρου της Τζον Κάμπελ, το 1930 δυσκολευόταν κανείς να αναγνωρίσει τον έρημο τόπο του 1923⁴⁸.

Η γεωργία, η κτηνοτροφία, η σηροτροφία και η αλιεία αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα από τους πρόσφυγες, με αποτέλεσμα την ευρύτερη ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας.

Η κοινωνική πολιτική του Βενιζέλου βοήθησε οριστικά στη μόνιμη εγκατάσταση των αγροτικών πληθυσμών, ενώ διάφορα προνομιακά μέτρα, που λειτούργησαν προσωρινά για τους πρόσφυγες των παραμεθόριων περιοχών, συνέβαλαν αποφασιστικά στην επάνδρωση των ακριτικών χωριών. Οι πρόσφυγες έγιναν για μια ακόμη φορά άγρυπνοι φρουροί των συνόρων.

Παράλληλα με τη μερική αποκατάσταση των αγροτικών πληθυσμών οι ελληνικές κυβερνήσεις προσπάθησαν να λύσουν, έστω και προσωρινά, τα πολύπλοκα προβλήματα των αστικών προσφυγικών πληθυσμών. Το κράτος έριξε το βάρος στη λύση του στεγαστικού προβλήματος, ενώ η Ε.Α.Π. δαπάνησε 2.422.961 λίρες Αγγλίας για τη στέγαση 165.000 περίπου αστών προσφύγων. Το 50% του αστικού πληθυσμού συγκεντρώθηκε στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη⁴⁹.

Ανάμεσα στα άλλα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες κατά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα ήταν και οι σχέσεις τους με τους γηγενείς Έλληνες, οι οποίοι διατηρούσαν αρχικά πολλές επιφυλάξεις απέναντι τους. Το θέμα αυτό απασχόλησε πολιτικούς, όπως ήταν ο Π. Κανελλόπουλος, αλλά και λογοτέχνες, όπως ήταν ο Γ. Ιωάννου, οι οποίοι προσπάθησαν να ερμηνεύσουν το φαινόμενο⁵⁰.

Παρ' όλες τις δυσκολίες, οι πρόσφυγες δεν λιποψύχησαν, αλλά επιστράτευαν όλους τους μηχανισμούς επιβίωσης που απέκτησαν κατά τη διάρκεια της συμβίωσής τους με τους Οθωμανούς. Στην κατηγορία αυτή βέβαια δε συμπεριλαμβάνονται οι δεκάδες χιλιάδες πλούσιοι Μικρασιάτες πρόσφυγες, οι οποίοι χωρίς κρατική βοήθεια, χάρη στις επενδύσεις που είχαν στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, έλυσαν μόνοι τα προβλήματα τους.

Ωστόσο, η οδύσσεια του παρευξείνιου ελληνισμού δε σταματά στη μικρασιατική καταστροφή. Συνεχίστηκε αμέσως μετά τον εμφύλιο πόλεμο της Ρωσίας κατά τον οποίο χάθηκαν άδικα δεκάδες χιλιάδες Έλληνες. Σύμφωνα με τη γενική απογραφή του 1928, κατά τη δεκαετία αυτή εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα 58.500 Έλληνες της Ρωσίας. Ήδη από το 1918, όπως προαναφέραμε, κατοικούσαν περισσότεροι από 750.000 Πόντιοι στις περιοχές του Καυκάσου, του Αντικαυκάσου, της Μεσημβρινής Ρωσίας και της Ουκρανίας⁵¹.

Κατά την περίοδο των σταλινικών διώξεων (1937-1939) περίπου 20.000 Έλληνες εκδιώχθηκαν από τη Σοβιετική Ένωση προς την Ελλάδα, πέρα από τα δεκάδες χιλιάδες θύματα στους τόπους των εκτοπίσεων, στο Καζακστάν, το Ουσμπεκιστάν, την Κιργισία, τις στέπες και στις άλλες αφιλόξενες περιοχές της Σοβιετικής Ένωσης. Άλλοι 13.500 πήραν επίσης το δρόμο της προσφυγιάς το 1965.

Το προσφυγικό ζήτημα επιδεινώθηκε ξανά τον Μάρτιο του 1988, όταν οι σοβιετικές αρχές άνοιξαν τα σύνορα για τους λαούς των Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών και δημιουργήθηκε αναγκαστικά ένα μεγάλο κύμα νέων προσφύγων Ελλήνων από τη Ρωσία προς την Ελλάδα, που έχει ξεπεράσει σήμερα τις 180.000.

Η ελληνική πολιτεία αντιμετώπισε μεγάλες δυσχέρειες για την ενσωμάτωση των νέων Ποντίων προσφύγων στους κόλπους της. Είναι γεγονός ότι από το 1923 κανένα άλλο προσφυγικό κύμα δεν είχε τέτοιο μέγεθος, ώστε να αναγκάσει το ελληνικό κράτος να ασκήσει εκ νέου μια πολιτική υποδοχής και αποκατάστασης των προσφύγων. Η εγκατάστασή τους έγινε κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Το Δεκέμβριο του 1990 ιδρύθηκε το Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Παλινοστούντων Ομογενών Ελλήνων (Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε.).

Οι δυσχέρειες της πολιτείας στην επίλυση του προβλήματος της αποκατάστασης των νεοπροσφύγων οδήγησε τα προσφυγικά σωματεία να ζητήσουν την ίδρυση μικρών οικισμών στη Θράκη και τη δημιουργία μιας παραδοσιακής ποντιακής πόλης με το όνομα «Ρωμανία», για να εγκατασταθούν αρκετοί νεοπρόσφυγες Πόντιοι στις ακριτικές θέσεις της βόρειας Ελλάδας.

2. Πολιτισμική κληρονομιά των προσφύγων από το 1922 μέχρι σήμερα

Ο προσφυγικός πληθυσμός στη δεκαετία 1922-1932 συνέβαλε στην επίλυση του δημογραφικού προβλήματος, στην ανάπτυξη της γεωργίας, της βιοτεχνίας, της βιομηχανίας, του εμπορίου, της ναυτιλίας της Ελλάδας και επιπλέον προώθησε τη δημιουργία ενός νέου ελληνικού πνεύματος από τη σύνθεση του μικρασιατικού με το ελλαδικό.

Οι αγώνες των αγροτών, των εργατών και των αστών ενίσχυσαν αποφασιστικά τον εκσυγχρονισμό της κοινωνικής και της πολιτικής ζωής στην Ελλάδα. Οι κοινωνικοί αγώνες των προσφύγων για μια δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος έγιναν αιτία για τη δημιουργία νέων πολιτικών σχηματισμών και κομμάτων.

Πάνω απ' όλα, ο προσφυγικός ελληνισμός ευρύτερα διακρίθηκε και διακρίνεται για τη βαθιά του αγάπη στις τέχνες και τα γράμματα. Η αναπτυγμένη πνευματική υποδομή των περισσότερων προσφύγων, οι οποίοι διακρίνονταν ιδιαίτερα για τη γλωσσομάθεια και την πολυμάθειά τους, συνετέλεσε στη γρήγορη προσαρμογή τους στο ελλαδικό κλίμα αλλά και στην ουσιαστική συμμετοχή τους στην πολιτιστική πρόοδο ολόκληρης της Ελλάδας. Συγκεκριμένα στη λογοτεχνία, η γενιά του 30 άντλησε θεματικά ερεθίσματα από τη ζωή και τα έθιμα των προσφύγων, ενώ τα εξαιρετικά ακριτικά και ιστορικά τραγούδια του Πόντου, τα θρησκευτικά τραγούδια της Καππαδοκίας, τα ρεμπέτικα της Ιωνίας πλούτισαν και ανανέωσαν με το βυζαντινό τόνο και το χρώμα τους την ελλαδίτικη μουσική. Οι πολεμικοί ποντιακοί χοροί, οι πολιτιστικοί σύλλογοι, τα προσφυγικά σωματεία, τα βιβλία, οι εφημερίδες και τα περιοδικά τους αποτελούν μέχρι σήμερα σημαντικό τμήμα της πολιτισμικής κληρονομιάς του παρευξείνιου ελληνισμού.

Η ελληνοχριστιανική παράδοση διαφυλάχθηκε από τους πρόσφυγες του 1922 αλλά και από τις επόμενες γενιές μέχρι και σήμερα τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στο εξωτερικό. Τα θρησκευτικά σύμβολα και τα ιστορικά μοναστήρια (Παναγία Σουμελά, Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτας, Άγιος Ιωάννης Βαζελώνας, Θεόδωρος Γαβράς, Παναγία Γουμερά, Άγιος Βασίλειος Λαγκαδά), τα οποία ανιστόρησαν σε διάφορα βουνά της Μακεδο-

νίας, σηματοδότησαν και σηματοδοτούν μέχρι σήμερα τους Έλληνες πρόσφυγες του Εύξεινου Πόντου.

Ο σύγχρονος ιστορικός μελετητής ανακαλύπτει το κοινό πολιτισμικό νήμα που ενώνει τις γενιές των προσφύγων από το 1922 μέχρι σήμερα τόσο στην εθνική και θρησκευτική ταυτότητά τους όσο και στον καθημερινό τρόπο ζωής τους.

Παναγία Σουμελά 1959. Ανήμερα της γιορτής της Θεοτόκου στο προαύλιο της Μονής

Ο παρευξείνιος ελληνισμός, ελληνόφωνος, τουρκόφωνος ή ρωσόφωνος, συνεχίζει να αγωνίζεται για τη διατήρηση της εθνικής συνείδησης, του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού, της χριστιανικής ορθόδοξης πίστης, αλλά και για το συνταίριασμα των ευρύτερων πολιτισμικών στοιχείων που μεταφέρει.

Όσοι επέλεξαν το δύσκολο δρόμο της νέας προσφυγιάς αγωνίζονται, με παρόμοιο τρόπο με τους

πρόσφυγες του 1922, να προσαρμοστούν στα δεδομένα της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Αυτή η μαζική εισροή ενίσχυσε τις προσφυγικές κοινότητες της Ελλάδας και της Ρωσίας, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα μόνιμο δίκτυο μεταφοράς ανθρώπων, αγαθών, ιδεών ανάμεσα στους ελληνικούς και τους ρωσικούς πόλους της ποντιακής διασποράς.

Η Θεσσαλονίκη παραμένει το κύριο κέντρο συγκέντρωσης και οργάνωσης των παγκοσμίων πανποντιακών και παν-μικρασιατικών συνεδρίων, καθώς η Μακεδονία και η Θράκη συνιστούν την κυρία γεωγραφική ζώνη εγκατάστασης των προσφυγών στην Ελλάδα.

Ωστόσο, σήμερα θεωρούμε ότι στα πλαίσια της ειρηνικής συμβίωσης λαών και εθνοτήτων, ο Καύκασος, η Κριμαία και ολόκληρη η Μαύρη θάλασσα θα φτωχύνουν χωρίς την παρουσία του ελληνισμού, ο οποίος άλλωστε ενισχύει τη συνεργασία και τη φιλία ανάμεσα στον ελληνικό λαό και τους λαούς της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.

Για το λόγο αυτό η Ελλάδα ενισχύει στον οικονομικό και εκπαιδευτικό τομέα τον παρευξείνιο ελληνισμό, ο οποίος ήδη ανασυγκροτείται στις περιοχές της Μαριούπολης και του Ντονέσκ της Ουκρανίας, όπως και σε πολλές αστικές και αγροτικές περιοχές της Ρωσίας. Η συλλογική ζωή των Ελλήνων στις περιοχές αυτές, όπως επίσης και των νεοπροσφύγων στην Ελλάδα, προσανατολίζεται προς την πολιτιστική αναγέννηση με τη γλώσσα, τη θρησκεία, τη μουσική, τους χορούς αλλά και τη συντήρηση της εθνικής μνήμης.

ΠΑΡΑΘΕΜΑΤΑ

1

«Η πεδιάδα είναι γεμάτη δροσιά και καταπράσινη. Μπορεί και τρέφει αγέλες βοδιών και αλόγων. Έχει καλλιέργειες από κεχρί και ζαχαρόχορτο σε ατελείωτες ποσότητες. Τα πλούσια νερά της περιοχής δεν αφήνουν ξηρασία πουθενά. Ούτε μία φορά δεν έχει αναφερθεί πως έπεσε πείνα σε αυτά τα μέρη. Τόσοι είναι οι καρποί που βγάζει η λοφώδης χώρα, αυτοφυείς και άγριοι, σταφύλια, αχλάδια, μήλα και καρύδια, ώστε κάθε εποχή του χρόνου όσοι βγαίνουν στο δάσος βρίσκουν φρούτα σε αφθονία. Οι καρποί είναι άλλοτε κρεμασμένοι στα δέντρα κι άλλοτε μέσα στο φύλλωμα που έχει πέσει στο χώμα, από κάτω, πεσμένα σε μεγάλες ποσότητες. Η πολλή τροφή επίσης, δημιουργεί τις συνθήκες για πολύ καλό κυνήγι». (Στράβων, Γεωγραφικά, Καππαδοκία-Πόντος, Αθήνα (1994) τ. 12, σ. 81).

2

«Οι Τραπεζούντιοι πάλι πρόσφεραν τρόφιμα για αγορά στο ελληνικό στράτευμα, το οποίο υποδέχτηκαν στην πόλη χαρίζοντας του δώρα φιλοξενίας: βόδια, αλεύρι και κρασί. Ταυτόχρονα έκαναν διαπραγματεύσεις και για χάρη των γειτόνων τους Κόλχων, προπάντων αυτών που κατοικούσαν στην πεδιάδα. Οι τελευταίοι έφεραν ως δώρα φιλοξενίας βόδια. Έπειτα από αυτό (οι Μύριοι) ετοίμασαν τη θυσία που είχαν υποσχεθεί (να προσφέρουν, αν έφταναν σώοι σε φιλική χώρα). Και τους αποστάλθηκαν αρκετά ακόμα βόδια για να τελέσουν τη θυσία που είχαν τάξει και στο σωτήρα Δία και στον Ηρακλή και στους άλλους θεούς. Οργάνωσαν επίσης αγώνες γυμνικούς στο βουνό που κατασκήνωσαν... Και αγωνίστηκαν στον απλό δρόμο, πιο πολύ τα παιδιά

που ήταν αιχμάλωτα, ενώ στο μακρινό δρόμο αγωνίστηκαν πάνω από εξήντα Κρήτες. Άλλοι (αγωνίστηκαν εξάλλου) στην πάλη, στην πυγμαχία και στο παγκράτιο. Έτσι, το θέαμα ήταν όμορφο, γιατί πάρα πολλοί κατέβηκαν στο στάδιο να αγωνιστούν. Και επειδή οι στρατιώτες τους παρακολουθούσαν, αναπτύχθηκε μεγάλη άμιλλα ανάμεσα τους. Έγιναν ακόμα και ιπποδρομίες και έπρεπε οι ιππείς να οδηγούν τα άλογα τους κάτω, στον κατήφορο, ως κοντά στη θάλασσα, και έπειτα να κάνουν μεταβολή και να τα φέρνουν πίσω, στο βωμό. (Το αποτέλεσμα ήταν): τα περισσότερα άλογα να κατακυλάνε στον κατήφορο, ενώ πάνω, στην πολύ ανηφορική θέση, μόλις και μετά βίας προχωρούσαν, βήμα προς βήμα. (Εξαιτίας αυτού) τότε ακούγονταν δυνατές κραυγές και γέλια και δυνατά ξεφωνητά για να ενθαρρύνονται οι διαγωνιζόμενοι», (α) Ξενοφώντος, Κύρου Ανάβασις, 4, 8, 23-28, Λειψία (1839). β) Σαμουηλίδης Χρ., Ιστορία τον Ποντιακού Ελληνισμού, Αθήνα (1986), Θεσσαλονίκη (1992) σ. 19).

3

«Ο κατ' οίκον βίος του Έλληνας χριστιανού υπήρξεν αληθώς οικτρότατος. Ο Έλληνας ενομιζετο και των κυνών ευτελέστερος, διότι εις εκείνους μεν εδείκνυον συμπάθειαν, σπανιώτατα όμως εδείκνυε Τούρκος οίκτον εις χριστιανόν υβριζόμενον ή αικιζόμενον απ' εναντίας πάσα κατά χριστιανού προσβολή πολλούς εύρισκε τους ύποβοηθούντας και συνέτρεχον αυθόρμητα πλήθη άπειρα και παρείχαν την αυτών συνδρομήν λόγους και έργους· στόματι και χερσίν, οσάκις έβλεπαν Τούρκον επιτιθέμενον κατά χριστιανού. Το «τουρκοπαιδεύω» κατήντησεν εις την σημασίαν του απηνέστατα και σκληρότατα τιμωρώ. Και σήμερα ακόμη λέγοντες «τι τουρκοπαιδεύεις αυτόν» σημαίνομεν, διατί σκληρότατα τον τιμωρείς;

Η ενδυμασία του υπήρχε διαγεγραμμένη και ορισμένη. Εκτός του μαύρου χρώματος πάσα άλλη βαφή ην απ' αυτού απηγορευμένη (εκτός του χονδρού βαμβάκινου παν άλλο πολυτελέστερον ύφασμα δεν επετρέπετο να ενδυθή· μαύρον έφερε το επί κεφαλής κάλυμμα, περιτετυλιγμένον δια μαύρου χονδρού υφάσματος, μαύρα τα εν τοις ποσίν αυτού πέδιλα, ων και ο τρόπος της κατασκευής και το χρώμα και η κόψις ήσαν διαγεγραμμένα, ώφειλον να λήγωσιν εις οξύ άνευ πέλματος.

Εν τω λουτρώ εισήρχετο γυμνοίς τοις ποσίν και εξήρχετο άνευ μάκτρων. Εις πάσαν καθ' οδόν συνάντησιν και του ευτελεστέρου Τούρκου, ο Έλλην εχρεώσται ν' αφήση τα παρά τα πλάγια της οδού πεζοδρόμια και να κατέλθη εις το μέσον της οδού, όθεν διέβαινον τα ζώα, και διά μυρίων υποκλίσεων και άλλων εξευτελιστικών κινημάτων ώφειλε να κατάδειξη την εαυτού αθλιότητα. Ο οίκος αυτού έπρεπε να οικοδομείται μονώροφος, άνευ επιχρώσεως, η δε εξωτερική αυτού κονίασις ην πολλαχού απηγορευμένη.

Συχνάκις απήτουν τραπέζας και δείπνα πολυτελή, εν οίς ο Έλλην εθεώρει εαυτόν ευτυχή, αν ο Τούρκος ηρκείτο να αναχωρήσει εμπλήσας την νηδύν και ουδέν άλλο προσαπαιτήσας συνηθέστατα προσαπήτει και χρηματικήν αμοιβήν: Ντισ παρασί.

Αι εξωμοσίαι εγίνοντο συχνότατα και πάντοτε σχεδόν διά καταμηνύσεως ή διαβολών, η εξωμοσία πατρός και μητρός συνεπήγεν αυτοδικαίως και την βιαίαν εξώμοσιν των τέκνων, πολλάκις δε και η του αδερφού των άλλων αδερφών (απαγόμενος δε ο πατήρ πολλάκις ίνα σώση καν τα τέκνα αυτού, έκρυπτεν ει μη πάντων, ενός ή δύο και συνήθως των νεωτέρων την ύπαρξιν και προετίμα την στέρησιν αυτών μάλλον ή να συμμεθέξωσι της αυτού τύχης. Συκοφαντίαι εγίνοντο συχναί, ότι ο δείνα χριστιανός εζήτησε να προσέλθη εις τον ισλαμισμόν,

πάσα δε τοιαύτη κατηγορία ήγε τον κατηγορούμενο ή επί την περιτομήν ή επί την αγχόνην (άρνησις δε ότι πώποτε δεν εξεφράσθη τοιαύτη επιθυμία δεν ελαμβάνετο ποτέ υπ' όψιν. Οι μαρτυρήσαντες ότι ήκουσαν αυτόν ιδίοις ωσίν ήσαν πάντοτε έτοιμοι». (Τριανταφυλλίδης Π., Οι Φυγάδες, Αθήνα, 1870, σ. 105).

4.

«Πολλές φορές το χρόνο γίνονται στην Τραπεζούντα εμποροπανηγύρεις, όπου -εκτός από τους Κιρκάσιους- συχνάζουν εκεί και πολλοί Μουσουλμάνοι, Βυζαντινοί, Αρμένιοι και άλλοι έμποροι». Ο Ισταχρή, πάλι, λέει: «Η Τραπεζούντα είναι συνοριακή πόλη των Ελλήνων οι έμποροι μας πηγαίνουν ως εκεί και από κει προέρχονται όλα τα υφάσματα των ελληνικών εργοστασίων και όλα τα χρυσοκέντητα υφάσματα, τα οποία εισάγουν στις χώρες του Ισλάμ». (Heyd W., Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, τ. 1, Stuttgart, 1879, a. 50-51).

5.

«Την 15ην Απριλίου, οι κάτοικοι των δέκα εξ χωρίων της περιφέρειας της Μονής Βαζελώνος, άπαντες Έλληνες λαβόντες διαταγήν των τουρκικών στρατιωτικών αρχών, να φύγωσιν εις το εσωτερικόν της Αργουρούπολεως και φοβηθέντες, μη έμελλον, καθ' οδόν, να σφαγώσιν, ον τρόπον είδον σφαγέντας τους Αρμενίους, εγκατέλιπον τας κατοικίας των, και εισήλθον εις τα δάση, ελπίζοντες να σωθώσιν, εκ ταχείας τινός προελάσεως του ρωσικού στρατού. Εκ τούτων, εις εξακισχιλίους ανερχομένων, 650 κατέφυγαν εις την Μοφήν Βαζελώνος, εν η προϋπήρχον και άλλοι 130 εκ Τραπεζούντος πρόσφυγες, 1.200 εισήλθον εις εν μέγα σπήλαιον του χωρίου Κουνάκα, και οι λοιποί διεσκορπίσθησαν εις τα ανά δάση σπήλαια και τας διαφόρους κρύπτας.

Άπασαι αι οικίαι των χωρίων τούτων μετά την έξοδον των ενοίκων ελεηλατήθησαν και αι περιουσίαι διηρηπάγησαν υπό του τουρκικού στρατού, και των Τούρκων κατοίκων των προς δυσμάς κειμένων τουρκικών χωρίων...

Οι εν των σπηλαίω Κουνάκας κρυβέντες, αναγκασθέντες εκ πείνης, μετά συνθηκολόγησιν παρεδόθησαν. Εκ τούτων, είκοσι εξ γυναίκες και νεανίδες, διερχόμεναι την επί του ποταμού, παρά το χωρίον των, γέφυραν, ίνα αποφύγωσιν τας, ας εφοβούντο, ατιμίας έρριψαν εαυτάς εις το ρεύμα, και παρά τας προσπάθειας των άλλων, προς σωτηρίαν των, επνίγησαν». (Α.Υ.Ε., Αθήνα 1917, Ανθελληνικοί εν Τουρκία διωγμοί, αρ. πρωτ. 9067, Πετρούπολη (30.8.1916).

6.

«Διαρκούντος του Ευρωπαϊκού πολέμου υπερτριπλάσια χιλιάδες Έλληνες του Πόντου εξεβλήθησαν εκ των εστιών αυτών και εξετοπίσθησαν εις τα ενδότερα της Μικράς Ασίας, εν μέσω βαρύτατου χειμώνος, δίχα τροφής και οδοιπορικών εφοδίων θύματα των ορέξεων των απαγωγέων, στρατιωτών και τσετέδων.

Εκ του ολικού ελληνικού πληθυσμού διακόσιοι τριάκοντα τρεις χιλιάδες εύρον τον θάνατον εν τω στρατώ, εν τοις απαισίοις εργατικοίς τάγμασι, εν ταις εξορίαις, ανά τα όρη, τους ποταμούς, τας χαράδρας, τας ερημίας, εκ πείνης, εκ ψύχους, εκ κακουχιών, εν μαχαίρα και ξίφει και αγχόνη και δια παντοίων άλλων μέσων». (Α.Υ.Ε., Κ.Υ., Υ.Α.Κ., 1922/Α/4^α, αρ. πρωτ. 1320, Κωνσταντινούπολη (1.3.1922).

7.

«Η τραγωδία διήρκεσε δύο ημέρας, το Ορτάκιοϊ με τα 12 εργοστάσια και με τα ωραία του σπίτια είχεν πλέον καταντήσει σωρός ερειπίων, εκ των κατοίκων οι ε-

νενήκοντα τοις εκατόν κατεσφάγησαν και εκάησαν, ελάχιστοι δυνηθέντες να αποφύγουν δια να σώσουν την ζωήν των, κατέφυγον εις τα όρη...

Αι εξ χιλιάδες των Ελλήνων κατοίκων της Μπάφρας αποκλεισθέντες εντός των εκκλησιών του Σλαμαλίκ του Σουλού Δερέ, της Παναγίας και του Γκιοκτσέ Σου παρεδόθησαν εις το πυρ, και εντός αυτών εκάησαν όλοι, γέροντες, άνδρες, γυναίκες και παιδιά ουδείς εσώθη». (Α.Υ.Ε., Κ.Υ., Β/59., αρ. πρωτ. 562, Θεσσαλονίκη (13.6.1923), Δζεμάλ Νουζχέτ, Η Τουρκία μετά την ανακωχήν - Τραγωδία Μ. Κεμάλ).

8.

«Είναι Έλληνες οι οποίοι διά της βίας εξισλαμίσθησαν κατά τους μαύρους αιώνας της δουλείας, και πρεσβεύουσι και σήμερον τον μωαμεθανισμόν, αλλ' έχουσι μητρικήν γλώσσαν την ελληνικήν, αναγνωρίζουσι την εξ Ελλήνων, βία εξισλαμισθέντων, καταγωγήν των, και διατηρούσι τα ελληνικά ήθη και έθιμά των, εν πολλοίς. Ούτοι φυλάττουσι τα ιερά εκκλησιαστικά σκεύη, βιβλία και άμφια των πατέρων των, ως κειμήλια, και επ' ουδενί λόγω δεν συγκατατίθενται εις την απαλλοτρίωσιν αυτών. Την τουρκικήν, μανθάνουσιν εν τοις σχολείοις, αι δε γυναίκες των ομιλούσιν ευφραδέστερον την ελληνικήν. Και τούτο, ενώ περιβάλλονται υπό τουρκικών πληθυσμών». (Α.Υ.Ε., Κ.Υ., Α/1920, Ο Ελληνισμός του Πόντου, Έκθεση του αρχιμανδρίτου Παναρέτου, σελ. 11).

9.

«Εις τα έτη ταύτα των αθέων Αγαρηνών, μεγάλη όχλησις ενέσκηψεν εις την Αγίαν και Ιεράν ημών Μονήν του Τιμίου Προδρόμου Ζαβουλών.

Εβδομήκοντα πατέρες όσοι εξ ων απεστάλησαν εις κατήχησιν των αθλίων χριστιανών εξηφανίσθησαν και εκομίσαντο τους μαρτυρικούς στεφάνους. Δειλία κατέ-

λαβε τους γέροντας, δι' όσους ούπω επανήλθαν και α-
θυμία πρυτανεύει εν τω Μοναστηρίω, όπερ από τρια-
κόσιους ενενήκοντα ουσ είχε, μόνον εκατόν τριάκοντα
αριθμεί αδερφούς, εάν επανέλθωσι και οι εις τα ξένα τα-
λαιπωρούμενοι υπέρ τεσσαράκοντα. Είπου ελεήσει η-
μάς ο πανοικτίρμων Θεός και δώση άφεςιν τω λαώ αυ-
τού. Αμήν». [Πανάρετος (Τοπαλίδης), Ιστορία της Ιεράς
μονής του Τιμίου Προδρόμου και Βαπτιστού Ιωάννου Ζα-
βουλών η Βαζελών, Τραπεζούντα 1909, σ. 107].

10.

Σιόνα μ' μη τυραννιέσαι, και μ' έης βαρύν καρδίαν
Θ' αλλάεις το χρυσόν όνομα σ' και τούρκικον θα βάλεις
θα παίρτς άντραν ολόχρυσον, χριστιανού παιδίν εν
Σα φανερά Μαχμούτ αγάς και σα κρυφά Νικόλας
Σο μοναστήρ' μεσανυχτί θα πάτε στεφανούζ' νε».
(Χατζόπουλος Γ., «Από την εφιαλτική ζωή των κλωστών
του Πόντου», Ποντιακά Ιστορήματα, τ. 1, Αθήνα 1966, σ. 8
κ.ε.).

11.

«Τον καιρό της παραμονής μου στην Κερασούντα, μ'
επισκέφτηκε ο Μουσουλμάνος Σουλεϊμάν. Εάν αυτός
δεν επέμενε τόσο πολύ να μου μιλήσει, εγώ θα αρνιό-
μουν να τον δεχτώ, γιατί δεν είχα ούτε καιρό ούτε διά-
θεση να λογομαχώ μ' ένα Μουσουλμάνο πάνω σε θέμα-
τα του Κορανίου. Όταν όμως ο ψευτοϊερωμένος Μου-
σουλμάνος Σουλεϊμάν με πληροφόρησε ότι συγχρόνως
είναι και Έλληνας ιερέας με το όνομα Παρθένιος η έκ-
πληξη μου ήταν μεγάλη. Ακριβώς γι' αυτό είχε αποφα-
σίσει να μ' ενοχλήσει. Αυτός με παρακάλεσε ως χρι-
στιανός να τον βοηθήσω να βγει από μια τρομερά δύ-
σκολη κατάσταση στην οποία βρίσκεται: «Τη βοήθεια
τη χρειάζομαι εγώ, μου είπε ο γέρος, και ένα χοντρό
δάκρυ κύλησε στα άσπρα μακριά και μεταξωτά γένια

του. Εμένα δε μου έμεινε πολύς καιρός να ζήσω και μπορώ να συνεχίσω κρυφά να υπηρετώ τον δικό μου Θεό, έτσι όπως τον υπηρετώ σχεδόν 70 χρόνια. Εγώ όμως, έχω μια κόρη την οποία μπροστά στον κόσμο τη φωνάζω Φατημέ, όμως όταν είμαστε οι δυο μας, τη σφίγγω στο στήθος μου, τη χαϊδεύω και τρυφερά προφέρω) το όνομά της Σοφία. Εγώ πρέπει να γλυτώσω το αγνό αυτό πλάσμα. Ήρθε ο καιρός να παντρευτεί και δεν μπορώ πολύ καιρό ακόμη να αρνούμαι να τη δώσω στους Μουσουλμάνους που άκουσαν πολλά για την ομορφιά της. Μεταξύ τους υπάρχουν και παντοδύναμοι Μουσουλμάνοι. Εγώ νιώθω ότι δεν θα επιζήσω εκείνη τη μέρα, όταν ο Τούρκος που θα την παντρευτεί θα κλείσει τον άγγελο μου στο χαρέμι. Σας παρακαλώ να βοηθήσετε την καημένη μου Σοφία κι έναν συγγενή συνοδό της, κι αυτός χριστιανός, να περάσουν στην Κριμαία, στην Τιφλίδα ή σε κάποια άλλη χριστιανική χώρα. Θα του δώσω λεφτά, για να εξασφαλίσει την ύπαρξη της κόρης μου και θα αφιερώσω την υπόλοιπη ζωή μου στις προσευχές παρακαλώντας το Θεό να ανταμείψει την καλοσύνη σας».

Τα λόγια του γέρου με συγκίνησαν βαθειά κι εγώ βιάστηκα να κάνω ό,τι μπορώ κι ό,τι μου επέτρεπε η θέση μου για την κόρη του ιερέα Παρθενίου» (Tchigatcheff P., *Lettres sur la Turquie*, Paris 1859).

12.

«Διά του παρόντος ημών ενσφραγίστου επιτροπικού γράμματος δηλοποιούμεν ημείς οι εκ των επαρχιών των δυο μητροπόλεων αγίου Τραπεζούντος και Χαλδίας, κάτοικοι των χωρίων Κρώμνης, Σάντας, Κοβάσης, Πάρτης, Γιαγλήτερες, Σταύρης, Μούζενας, Στύλου, Χάβαρας, Ταντουρλού, Σήσε, Πόντιλας, Θέρσας, Άγουρσας, Λαραχανής, Καπίκιογλου, Γαλίανας, Χατσάβερας, Κάβαρας και λοιπών, ότι κοινή γνώμη και εν μια σύ-

μπνοια και ομονοία αποκατεστήσαμεν από μέρους πάντων ημών πληρεξουσίου επιτρόπου τον Κύριον Τοσούνογλου Μουσταφάν Γιαζιτζήν μετά της συνοδείας αυτού Μουσταφάν Τουρσούνογλου και Σουλεϊμάνογλου Ισμαΐλην, εις το να απολογηθώσι και δώσωσι τους αποχρώντας λόγους εις ο,τιδήποτε ερωτήσεις θέλουσι γίνει διά την οποίαν υπόθεσιν εστάλησαν εις Κωνσταντινούπολιν.

Εις τους κυρίους τούτους έχομεν παραδεδομένας την στερεάν ημών απόφασιν και την κοινήν γνώμην εις το να ενεργήσωσι υπό οίον τρόπον δύνανται την ανακάλυψιν της άχρι τούδε κεκρυμμένης θρησκείας μας. Όθεν παρακαλούμεν τους εξοχωτάτους πρέσβεις των Αυτοκρατορικών δυνάμεων Αγγλίας, Γαλλίας, Αυστρίας, Ρωσσίας και Ελλάδος, όπως αναγνωρίσωσιν αυτούς δυνάμει του παρόντος ενσφραγίστου επιτροπικού ημών γράμματος γνησίους ημών επιτρόπους, και οδηγήσωσιν αυτούς τα δέοντα υπέρ της ανακαλύψεως της θρησκείας και ελευθερίας ημών.

Διά τούτο λοιπόν έγινε το παρόν ανά χείρας αυτών αποδεικτικόν και τη σφραγίδι ενός εκάστου εσφραγισμένον επιτροπικόν γράμμα και εδόθη αυτοίς φέρειν εις ένδειξιν εν παντί τόπω και δικαστηρίω χρείας τυχούσης.

1857 Ιουλίου 15 εν Τραπεζούντι.» (Το πρωτότυπο έγγραφο βρίσκεται σήμερα στο αρχείο της Επιτροπής Ποντιακών Μελετών).

13.

«Δεκαετία του '50. Ο μακαρίτης ο πατέρας μου, νεωκόρος τότε στην εκκλησία των δώδεκα Αποστόλων στο Φερίκιοι της Πόλης. Κι εγώ παιδί... όμως θυμάμαι πού 'ρχονταν αργά τη νύχτα και χτυπούσαν την πόρτα χανούμισσες με φερετζέδες και μικρά παιδιά στην αγκαλιά. Ερχόντουσαν από την Ανατολή και ζητούσαν

να βαπτίσουν τα παιδιά τους. Κρυφά τους βάζαμε στην εκκλησία, κλειδώναμε την πόρτα κι άρχιζε το μυστήριο της βάφτισης. Σιωπηλά. Χαμηλόφωνα. Κι αυτό γινόταν σχεδόν κάθε βράδυ. Για πολλά χρόνια». (Εφημ. Δικαίωμα, αρ. φύλλ. 13, Ιούνιος 1992).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Α.Υ.Ε., Κ.Υ., Α/1920, Ο Ελληνισμός του Πόντου. Έκθεση του αρχιμανδρίτου Παναρέτου (Μ. Βαζελώνος).
2. Για τις πόλεις, τα ποτάμια και τους παραπόταμους που αποτελούσαν ευλογία για το άγονο σε γενικές γραμμές έδαφος του Πόντου, βλ. το χάρτη του Εύξεινου Πόντου στην αρχαιότητα.
3. Botsford and Robinson, Αρχαία Ελληνική Ιστορία, Αθήνα 1977, σ. 75.
4. Δεληγιάννης Δ., Ρουμανία, Αθήνα 1995, σ. 15.
5. Bury J. und Meiggs R., Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας, τ. 1, Αθήνα 1992, σ. 365.
6. Χατζηναστασίου Τ., «Οι ελληνικές κοινότητες της Βουλγαρίας. Σύντομη ιστορική Εισαγωγή»: Οι Έλληνες της Βουλγαρίας, ΙΜΧΑ, επιστ. υπεύθ. Β. Κόντης, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 50.
7. Ξενοφώντος, Κύρου Ανάβασις, 4, 8, 23-28, Λειψία 1839.
8. Fallmerayer J. R., Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 37.
9. Χρύσανθος, Η Εκκλησία Τραπεζούντος, Αθήνα 1933, σ. 10-11.
10. Σαμουηλίδης Χρ., Ιστορία τον Ποντιακού Ελληνισμού, Αθήνα 1986, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 33.
11. Κορομηλά Μ., Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα, Αθήνα 1991, σ. 173.
12. Παρανίκας Μαθθ., «Εισαγωγή του Χριστιανισμού εις Τραπεζούντα και Χαλδίαν», Εκκλησιαστική Αλήθεια, έτος ΙΘ', αρ. 30, Κωνσταντινούπολη 1899, σ. 268.
13. Παπαμιχαλόπουλος Κ., Περιήγησις εις τον Πόντον, Αθήνα 1903, σ. 58. «Ποντιακός ελληνισμός, διατήρηση μιας ταυτότητας και οικουμενικότητας», Ο ελληνισμός στο παγκόσμιο χωριό, Λευκωσία 1995.

14. Ευαγγελίδης Τρ., Ιστορία της Ποντικής Τραπεζούνας, εισαγωγή-σχόλια Κ. Φωτιάδη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 45.

15. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Αθ., «Συμβολαί εις την ιστορίαν Τραπεζούντος. Θεόδωρος Γαβράς», Βυζαντινά Χρονικά, τ. 12, Πετρούπολη 1906, σ. 133-137. Νικολαΐδης Στ., «Μνήμη Πόντου», Α.Π., τ. 24, Αθήνα 1961, σ. 9.

16. Λαμψίδης Ο., «Απόψεις επί του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών», Α.Π., τ. 24, Αθήνα 1961, σ. 26.

17. Παπουλίδης Κ., «Οι Έλληνες της Ρωσίας τον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα», Βαλκανικά Σύμμεικτα, τεύχ. 4, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 127. Φωτιάδης Κ., Ο ελληνισμός της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 41-42.

18. Ζωΐδης Γ., Πατροπαράδοτη Φιλία, Βαρσοβία (1958), σ. 59.

19. Τριανταφυλλίδης Π., Η εν Πόντω Ελληνική Φυλή ήτοι τα Ποντικά, Αθήνα 1865, σ. 100. Ξανθοπούλου-Κυριακού Α., «Μεταναστεύσεις των Ελλήνων του Πόντου στη Ρωσία κατά τον 19ο αιώνα», Ο Ποντιακός Ελληνισμός της τέως Σοβιετικής Ένωσης, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 10-16.

20. Καρπόζηλος Απ., «Ρωσο-ποντιακά», Α.Π., τ. 38, Αθήνα 1983, σ. 153.

21. Α.Υ.Ε., Κ.Υ., 1919, Α/5/VI (25), αρ. πρωτ. 437, Ροστόβ (28:1.1919).

22. Φωτιάδης Κ., Ο ελληνισμός της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης, σ. 139.

23. Βακαλόπουλος Κ., Ο ελληνισμός της Βόρειας Θράκης και του θρακικού Ευξεινού Πόντου, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 209 κ. ε.

24. Χαραλαμπίδης Μ., Το Ποντιακό Ζήτημα σήμερα, Αθήνα 1991, σ. 17.

25. Φωτιάδης Κ., Οι εξισλαμισμοί της Μ. Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 103.
26. Σαρρής Νεοκ., Οσμανική Πραγματικότητα, τ. 1, Αθήνα χ. χ., σ. 201 κ.ε.
27. Α.Υ.Ε., Κ.Υ., Α/1920, Ο Ελληνισμός του Πόντου, Έκθεση του αρχιμανδρίτου Παναρέτου (Μ. Βαζελώνος).
28. Λιουδάκη - Κυπραίου Χ., Μεταλλεία της Μικρασίας και του Πόντου, Αθήνα 1982, σ.25.
29. Βακαλόπουλος Α., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 24-25.
30. Μερλιέ Μ., Ο τελευταίος ελληνισμός της Μικράς Ασίας, Αθήνα 1974, σ. 201.
31. Φωτιάδης Κ., Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, σ. 29 και Ανδριώτης Ν., Κρυπτοχριστιανική φιλολογία, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 12.
32. Μια έκθεση με ημερομηνία 17 Ιουνίου 1899 από το Ακ-Νταγ Μαντέν της νομαρχίας Αγκύρας καταγράφει, ως Σταυριώτες, τα ονόματα 850 κρυπτοχριστιανών, οι οποίοι ζήτησαν την υψηλή προστασία του τσάρου, για να απαλλαγούν από το μαρτύριο της αποκρυφίας και τις καταπιέσεις των οθωμανικών αρχών, ΑΒΠΡ ΠΟΣΟΛ-ΒΟ Β ΚΟΗCΤ/ΛΕ, Φ. 517/2, Η. 914 24, D. 95259, D. 3529.
33. Α.Υ.Ε., Κ.Υ., Α/1920, Ο Ελληνισμός του Πόντου, Έκθεση του αρχιμανδρίτου Παναρέτου (Μ. Βαζελώνος), σ. 10-12.
34. Λάσκαρις Μ. Θ., Το ανατολικόν ζήτημα, β' έκδ., Θεσσαλονίκη 1978, σ. 132-133.
35. Bryer A., «The Pontic Revival and the New Greece», Hellenism and the first Greek war of liberation (1821-1830)- Continuity and change, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 189.

36. Παρανίκας Μαθθ., Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων (1453-1821), Κωνσταντινούπολη 1867, σ. 110-112.

37. Childs W., Across Asia Minor on Foot, London 1917, σ. 13.

38. Φωτιάδης Κ., «Η Δημοκρατία του Πόντου», Ο Ελληνισμός της Μαύρης Θάλασσας - Καθημερινή, Αθήνα 1996, σ. 47-51.

39. Φωτιάδης Κ., «Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ό αιώνα», Ο ποντιακός Ελληνισμός της τέως Σοβιετικής Ένωσης, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 29-30.

40. Παυλίδης Ελ., Πως και διατί εματαιώθη η Δημοκρατία τον Πόντου, Αθήνα 1956, σ. 16.

41. Α.Υ.Ε., Κ.Υ, 1918 Β/38, Ειδικός φάκελος Πόντου.

42. Δέλτα Π., Ελευθέριος Βενιζέλος, επιμέλεια Π. Ζάννα, Αθήνα 1978, σ. 51.

43. Ροδάκης Π., Ο Γόρδιος δεσμός των εθνοτήτων, Αθήνα 1990, σ. 125.

44. Η συμπεριφορά του Άγγλου υποπλοιάρχου Πέρριν, που απαίτησε να φύγει από τη μητρόπολή του ο Αμασειάς Γερμανός Καραβαγγέλης ως ταραχοποιός, αποκαλύπτει την αγγλική πολιτική. Παράλληλα και η ιταλοκεμαλική και γαλλοκεμαλική συμφωνία επισφραγίζουν του λόγου το αληθές.

45. Φωτιάδης Κ., «Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ό αιώνα». Ο ποντιακός Ελληνισμός της τέως Σοβιετικής Ένωσης, (Θεσσαλονίκη 1991, σ. 36.

46. Φωτιάδης Κ., «Οι Διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου», Πόντιοι - Δικαίωμα στη μνήμη, γ' έκδ., Θεσσαλονίκη 1991, σ. 74.

47. Ενεπεκίδης Π., «Άουσβιτς εν ροή η ποντιακή γενοκτονία», Καθημερινή, Αθήνα (17.8.1997).

48. Φωτιάδης Κ., «Μικρασιατικός ελληνισμός», Μακεδονία - Ιστορία και Πολιτισμός, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 197-199.

49. Φωτιάδης Κ., «Μικρασιατικός ελληνισμός», 206-207.

50. Βενέζης Η., «Ελληνικόν δράμα, (Ένα γράμμα του προέδρου Π. Κανελόπουλου στον Η. Βενέζη)», Νέα Εστία-Μνήμη Μικράς Ασίας, 1972. Παπαδόπουλος Λ. - Λαμψίδης Γ., «Πρόσφυγες μετά θάνατον», Νέα, Αθήνα (2.6.1980).

51. Ξανθοπούλου-Κυριακού Α., «Μεταναστεύσεις των Ελλήνων του Πόντου στη Ρωσία κατά τον 19ο αιώνα», σ. 10.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

Γκιριτλής: Κρητικός (τουρκ). Η προσωνυμία δόθηκε στον Μουσταφά Ναϊλή Πασά για τη μακρόχρονη παραμονή του στη διοίκηση της Κρήτης.

De facto et de jure: Λατινικοί όροι. **De facto:** Κατάσταση που διαμορφώνεται εκ των πραγμάτων. **De jure:** Κατάσταση που απορρέει από το Δίκαιο.

Ζουρίδες: Στην Κρήτη ζουρίδες αποκαλούν τις νυφίτσες.

Καραβανάδες-Ξυπόλυτοι: Χαρακτηρισμοί των κρητικών κομμάτων που αντιστοιχούσαν σε ιδεολογική διάκριση. Ξυπόλυτοι ήταν οι φιλελεύθεροι και Καραβανάδες οι συντηρητικοί. Οι προσωνυμίες δόθηκαν από τους αρχηγούς των αντιπάλων παρατάξεων.

Μεγάλος αρπεντές: (τουρκ. arbede), στάση, ανταρσία, μεγάλο κακό, συμφορά.

Παναγία η Κλεφτρίνα: Παναγία-προστάτις των κλεφτών = πειρατών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Δ. ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΑΠΟ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΨΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20οῦ ΑΙΩΝΑ

Βενέρης Τιμ., Το Αρκάδι διά των αιώνων, Αθήναι 1938.
Δετοράκης Θεοχ., Ιστορία της Κρήτης, Αθήνα 1986 (Ηράκλειο, 1990).

— Βιβλιογραφία της Κρητικής Ιστορίας, περιοδικό «Παλίμψηστον» τ. 3, 1986, 232-233.

— Η επανάσταση του Θερίσου (1905), εφ. Απογευματινή (Εγκυκλοπαίδεια-Προσφορά). Ελλάδα-20ός Αιώνας. Τόμος Β'. Τα γεγονότα, 10-16.

— Σφραγίδες Κρητικής Ελευθερίας (1821-1898). Έκδοση για την εκατονταετηρίδα της Κρητικής Ελευθερίας (1898-1998), Ηράκλειο 1998. Έκδοση της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών.

Εκδοτική Αθηνών, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΓ', ΙΔ', Αθήνα 1977.

Ζαμπέλιος Σπ. - Κριτοβουλίδης Κ., Ιστορία των επαναστάσεων της Κρήτης (συμπληρωθείσα υπό Ιω. Κονδυλάκη), εν Αθήναις ²1971.

Καλλιατάκη Κ., Αγγλία και Κρήτη 1868, Κρητικά Χρονικά 25, 1973, 229-277.

— Η εσωτερική κατάσταση στην Κρήτη 1868-1877, Αθήνα 1984 (διδ. διατριβή).

Κόκκινος Διον., Η ελληνική επανάστασις, τ. 1-6, Αθήναι ⁵1950 (1967-1969).

Κούνδουρος Μ., Ιστορικά και διπλωματικά αποκαλύψεις. Η απελευθερωτική επανάστασις της Κρήτης και η αρμοστέια αυτής, εν Αθήναις 1921.

Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός (έκδοση Συνδέσμου τοπικών ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης), τ. Β', Ηράκλειο 1988.

- Κριάρης Παν. Κ., Ιστορία της Κρήτης (Νέα) από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, τ. Γ', εν Αθήναις 1937.
- Κριτοβουλίδης Κ., Απομνημονεύματα του περί της αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών, εν Αθήναις 1859 (Χανιά, 1912).
- Παράρτημα εις τα Απομνημονεύματα του περί της Αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών, Αθήνησι 1860.
- Μακράκη Λιλή, Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1910). Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη, Αθήνα 1992 (έκδοση ΜΙΕΤ).
- Μουρέλλος Ιω., Ιστορία της Κρήτης, Ηράκλειο 1950.
- Παπαντωνάκης Γ., Η διπλωματική ιστορία της κρητικής επαναστάσεως του 1866, εν Αθήναις 1926.
- Πρεβελάκης Ελ., Η μεγάλη Κρητική Επανάσταση 1866-1869, Αθήνα 1966.
- Πρεβελάκης Ελ. - Πλαγιαννάκου-Μπεκιάρη Β., Η Κρητική Επανάστασις 1866-1869, Εκθέσεις των εν Κρήτη προξένων της Ελλάδος, 1-2, Αθήναι 1970.
- Ξανθουδίδης Στέφ., Επίτομος Ιστορία της Κρήτης, εν Αθήναις 1909.
- Σβολόπουλος Κ., Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την Αυτόνομον Κρήτην, Αθήναι 1974.
- Σκανδάμης Α. Σ., Ο Πρίγκιψ Γεώργιος. Η ζωή και το έργο του, Αθήναι 1955.
- Σταυρινίδης Νικ., Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας και οι συμπολεμιστές του, τ. Α' - Γ', Ηράκλειον 1971-1974.
- Σταυρινού Μιράντα, Η αγγλική πολιτική και το Κρητικό Ζήτημα (1839-1841), Αθήνα 1986.
- Τσιριντάνης Αλ., Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη Εθνικής Επαναστάσεως 1866-1869, τόμοι 3, Αθήναι 1950-1951.
- Τωμαδάκης Ν. Β., Τα εν Κρήτη πολιτεύματα (1821-1824) (Μιχαήλ Αφεντούλιεφ, Μανόλης Τουμπάζης, Πέτρος

Σκυλίτζης - Ομηρίδης και Γ. Καλαμαράς), Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, 15, 1961, 3-51.

Ψιλάκης Β., Ιστορία της Κρήτης, τ. Γ', εν Χανίοις 1909.

Ε. ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

Botsford and Robinson, Αρχαία Ελληνική Ιστορία. Αθήνα 1977.

Bryer A., «The Pontic Revival and the New Greece», Hellenism and the first Greek war of liberation (1821-1830)- Continuity and change, Θεσσαλονίκη 1976.

Bury J. and Meiggs R., Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας, τ. 1, Αθήνα 1992.

Childs W., Across Asia Minor on Foot, London 1917.

Fallmerayer J. R., Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, Θεσσαλονίκη 1984.

A.Y.E., K.Y., 1918B/38, Ειδικός φάκελος Πόντου.

A.Y.E., K.Y., 1919, A/5/VI (25) Περίθαψις των εν Ρωσία Ελλήνων και Παλιννόστησις αυτών εν Ελλάδι και Πόντω. Αποστολή Περιθάψεως.

A.Y.E., K.Y., A/1920, Ο Ελληνισμός του Πόντου. Έκθεση του αρχιμανδρίτου Παναρέτου (Μ. Βαζελώνος).

Ανδριώτης Ν., Κρυπτοχριστιανική φιλολογία, Θεσσαλονίκη 1953.

Βακαλόπουλος Α., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1961.

Βενέζης Η., «Ελληνικόν δράμα, (Ένα γράμμα του προέδρου Π. Κανελόπουλου στον Η. Βενέζη)», Νέα Εστία-Μνήμη Μικράς Ασίας, Αθήνα 1972.

Γαβράς Θεόδωρος, Βυζαντινά Χρονικά, τ. 12, Πετρούπολη 1906.

Δέλτα Π., Ελευθέριος Βενιζέλος, επιμέλεια Π. Ζάννα, Αθήνα 1978.

- Ενεπεκίδης Π., «Άουσβιτς εν ροή η ποντιακή γενοκτονία». Καθημερινή. Αθήνα (17.8.1997).
- Ευαγγελίδης Γρ., Ιστορία της Ποντικής Τραπεζούντας, εισαγωγή-σχόλια Κ. Φωτιάδη, Θεσσαλονίκη 1994.
- Ζωίδης Γ., Πατροπαράδοτη Φιλία, Βαρσοβία (1958).
- Καρπόζηλος Απ., «Ρωσο-ποντιακά». Α.Π., τ. 38, Αθήνα 1983.
- Κορομηλά Μ., Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα, Αθήνα 1991.
- Λαμψίδης Ο., «Απόψεις επί του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών», Α.Π., τ. 24, Αθήνα 1961.
- Λάσκαρις Μ. Θ., Το ανατολικόν ζήτημα, β' έκδ., Θεσσαλονίκη 1978.
- Λιουδάκη - Κυπραίου Χ., Μεταλλεία της Μικρασίας και του Πόντου, Αθήνα 1982.
- Μερλιέ Μ., Ο τελευταίος ελληνισμός της Μικράς Ασίας, Αθήνα 1974.
- Νικολαΐδης Στ., «Μνήμη Πόντου», Α.Π., τ. 24, Αθήνα 1961.
- Ξανθοπούλου-Κυριακού Α., «Μεταναστεύσεις των Ελλήνων του Πόντου στη Ρωσία κατά τον 19ο αιώνα», Ο Ποντιακός Ελληνισμός της τέως Σοβιετικής Ένωσης, Θεσσαλονίκη 1991.
- «Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης», επιμέλεια Ι. Χασιώτης, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.
- Ξενοφώντος, Κύρου Ανάβασις, 4, 8, 23-28, Λειψία 1839.
- Παπαδόπουλος Α. -Λαμψίδης Γ., «Πρόσφυγες μετά θάνατον», εφημ. Τα Νέα, Αθήνα (2.6.1980).
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Αθ., Συμβολαί εις την ιστορίαν Τραπεζούντος.
- Παπαμιχαλόπουλος Κ., Περιήγησις εις τον Πόντον, Αθήνα 1903.

- Παπουλίδης Κ., «Οι Έλληνες της Ρωσίας τον 19ον και στις αρχές του 20ού αιώνα», Βαλκανικά Σύμμεικτα, τεύχ. 4, Θεσσαλονίκη 1992.
- Παρανίκας Ματθ., Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων (1453-1821), Κωνσταντινούπολη 1867.
- Παρανίκας Ματθ., «Εισαγωγή του Χριστιανισμού εις Τραπεζούντα και Χαλδίαν», Εκκλησιαστική Αλήθεια, έτος ΙΘ', αρ. 30, Κωνσταντινούπολη 1899.
- Παυλίδης Ελ., Πώς και διατί εματαιώθη η Δημοκρατία του Πόντου, Αθήνα 1956.
- «Ποντιακός ελληνισμός: διατήρηση μιας ταυτότητας και οικουμενικότητας», Ο ελληνισμός στο παγκόσμιο χωριό, Λευκωσία 1995.
- Ροδάκης Π., Ο Γόρδιος Δεσμός των εθνοτήτων, Αθήνα 1990.
- Σαμουηλίδης Χρ., Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού, Αθήνα 1986, Θεσσαλονίκη 1992.
- Σαρρής Νεοκ., Οσμανική Πραγματικότητα, τ. 1, Αθήνα χ.χ.
- Τριανταφυλλίδης Π., Η εν Πόντω Ελληνική Φυλή ήτοι τα Ποντικά, Αθήνα 1865.
- Φωτιάδης Κ., «Μικρασιατικός ελληνισμός», Μακεδονία - Ιστορία και Πολιτισμός, Θεσσαλονίκη 1999.
- Φωτιάδης Κ., «Οι Διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου». Πόντιοι - Δικαίωμα στη μνήμη, γ' έκδ., Θεσσαλονίκη 1991.
- Φωτιάδης Κ., «Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ό αιώνα», Ο ποντιακός Ελληνισμός της τέως Σοβιετικής Ένωσης, Θεσσαλονίκη 1991.
- Φωτιάδης Κ., «Η Δημοκρατία του Πόντου». Ο Ελληνισμός της Μαύρης Θάλασσας -Καθημερινή, Αθήνα 1996.
- Φωτιάδης Κ., Οι εξισλαμισμοί της Μ. Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, Θεσσαλονίκη 1985.

Φωτιάδης Κ, Ο ελληνισμός της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης, Θεσσαλονίκη 1999.
Χαραλαμπίδης Μ., Το Ποντιακό Ζήτημα σήμερα. Αθήνα 1991.
Χρύσανθος, Η Εκκλησία Τραπεζούντος, Αθήνα 1933.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ 3ου ΤΟΜΟΥ

ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΑΠΟ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΨΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20οῦ ΑΙΩΝΑ

Εισαγωγή.....	8
A. Ο αγώνας της Εθνεγερσίας στην Κρήτη (1821-1830).....	9
1. Η πρώτη περίοδος (1821-1824)	9
B. Η περίοδος 1830-1866	21
1. Η περίοδος της αιγυπτιοκρατίας (1830-1840).....	21
2. Η επανάσταση του Χαιρέτη-Βασιλογεώργη (1841)..	24
3. Τα γεγονότα κατά την περίοδο 1841-1866. Το κίνημα του Μαυρογένη.....	25
Γ. Η μεγάλη Κρητική Επανάσταση του 1866-1869..	27
1. Ο εθνικός χαρακτήρας της επανάστασης.....	27
2. Η έκρηξη της επανάστασης και η οργάνωση του αγώνα.....	30
3. Τα πολεμικά γεγονότα. Η διεθνής απήχηση.....	30
4. Το τέλος της μεγάλης κρητικής επανάστασης.....	33
5. Ο Οργανικός Νόμος της Κρήτης	34
Δ. Το Κρητικό ζήτημα κατά την τελευταία περίοδο της τουρκοκρατίας (1869-1898).....	36
1. Η Κρήτη από το 1868 ως το 1878.....	36
2. Η επανάσταση του 1878 και η Σύμβαση της Χαλέπας.....	37
3. Η Κρήτη στη δεκαετία 1878-1888.....	41
4. Η επανάσταση του 1889 και οι συνέπειές της	42
5. Η ιδέα της Μεταπολίτευσης. Η επανάσταση του 1895-1896.....	43

6. Οι τελευταίες επαναστάσεις (1897-1898).....	45
7. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 και η λύση της αυτονομίας.....	48
8. Η μεγάλη σφαγή του Ηρακλείου και η λύση του Κρητικού Ζητήματος.....	51

E. Η περίοδος της αυτονομίας και η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.....	56
1. Η οργάνωση της Κρητικής Πολιτείας	56
2. Η περίοδος της δημιουργίας.....	58
3. Τα πρώτα νέφη	59
4. Η επανάσταση του Θερίσου (1905).....	60
5. Η αρμοστεία του Αλεξάνδρου Ζαΐμη (1906-1908).....	70
6. Η κατάλυση της Αρμοστείας στην Κρήτη. Το πρώτο ενωτικό Ψήφισμα των Κρητών.....	71
7. Τα γεγονότα των ετών 1909-1913.....	73
8. Η μετάκληση του Βενιζέλου στην Αθήνα και οι επιπτώσεις στο Κρητικό Ζήτημα.....	74
9. Η οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος	75

ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

A. Αρχαίες ελληνικές αποικίες του Πόντου	79
1. Γεωγραφικός προσδιορισμός.....	79
2. Λόγοι δημιουργίας ελληνικών αποικιών στον Πόντο.....	79
3. Κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα των αποικιών.....	84

B. Παρευξεινίος Ελληνισμός κατά τη Βυζαντινή περίοδο.....	88
1. Η διάδοση του χριστιανισμού.....	89

2. Το κράτος των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζού- ντας.....	93
Γ. Ο Παρευξείνιος Ελληνισμός κατά τους νεότερους χρόνους.....	96
1. Ο μη τουρκοκρατούμενος παρευξείνιος Ελληνισμός	96
2. Ο βορειοδυτικός παρευξείνιος ελληνισμός.....	100
3. Η οθωμανοκρατία στον Πόντο.....	103
4. Οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου.....	106
Δ. Ο Παρευξείνιος Ελληνισμός κατά το 19ο και 20ο αιώνα.....	111
1. Οικονομική και πνευματική ανάπτυξη.....	111
2. Αγώνες για τη δημιουργία μιας αυτόνομης Ποντιακής Δημοκρατίας (1917-1922).....	116
3. Η μεθοδευμένη εξόντωση (γενοκτονία) των Ελλήνων του Πόντου.....	123
Ε. Η παρουσία του Παρευξείνιου Ελληνισμού στη σύγχρονη εποχή.....	126
1. Το πρόβλημα των προσφύγων από το 1922 μέχρι σήμερα.....	126
2. Πολιτισμική κληρονομιά των προσφύγων από το 1922 μέχρι σήμερα.....	130
ΠΑΡΑΘΕΜΑΤΑ.....	134
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ.....	144
ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ.....	149
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	150
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	156

Ευχαριστούμε την «Εκδοτική Αθηνών»,
το «Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών»,
την «Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων» και
τη «Γεννάδειο Βιβλιοθήκη»
που μας επέτρεψαν να χρησιμοποιήσουμε εικόνες
και χάρτες από τις Εκδόσεις τους,
για τις ανάγκες της διδασκαλίας του βιβλίου.

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «Διατίθεται με τιμή πώλησης». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α΄).

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων/ ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.